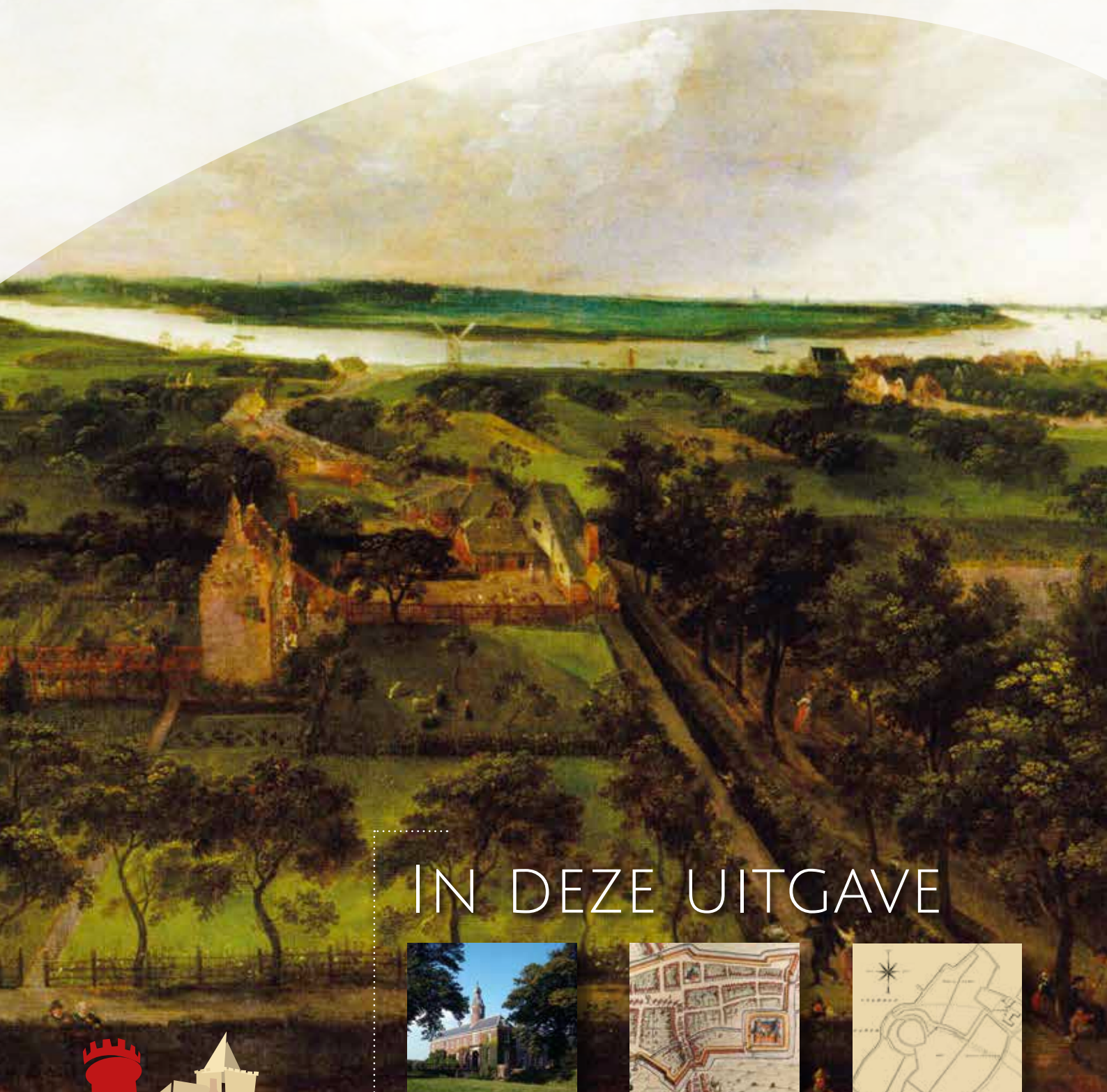

KASTEEL & BUITENPLAATS

DECEMBER 2014 | JAARGANG 16 | NR. 47

IN DEZE UITGAVE

BUITENPLAATSEN ALS EXPORTPRODUCT | DE SCHIETGATEN VAN
KASTEEL HELMOND | VERGETEN KASTELEN

VAN DE REDACTIE: EEN NIEUW JASJE

We kondigden het al enkele keren aan, maar nu is het dan echt zo ver: *Kasteelkatern* is in een nieuw jasje gestoken en heeft een nieuwe naam. *Kasteel & Buitenplaats* drukt veel beter uit waar de NKS mee bezig is, namelijk kastelen én buitenplaatsen. Ook het nieuwe logo, dat u op het omslag aantreft, laat dat zien. Niet alleen de stoere kasteeltoren, maar ook de buitenplaats, met luxe huis en waterpartij, zit daarin verwerkt.

Het toont waar we voor staan: de Nederlandse Kastelenstichting schraagt met impact het behoud en de ontwikkeling van kastelen, buitenplaatsen en hun historische omgeving.

De ambitie van de NKS is om de centrale vraagbaak te zijn voor monumentenorganisaties, overheden, particuliere eigenaren en het geïnteresseerde publiek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen en hun historische omgeving. Het vertrekpunt is de cultuurhistorische betekenis, maar die wordt uitdrukkelijk geplaatst in de geografische en sociale ruimte, de authentieke beleving van nu, economische randvoorwaarden en het behoud voor de toekomst.

De Nederlandse Kastelenstichting streeft ernaar om onafhankelijk en gezaghebbend het algemene belang van kastelen, buitenplaatsen en hun historische omgeving voor de Nederlandse samenleving te presenteren. Wij zijn overtuigd van het grote belang van dit cultureel erfgoed voor onze samenleving en dat sprake is van onderschatting van dat belang en van de vereiste inspanningen voor het voortbestaan.

Kenmerkend voor de NKS is de gerichtheid op samenwerking. Wij delen onze kennis en informatie van harte, wij geven anderen graag de ruimte om succesvol te zijn en wij zijn een betrouwbare partner in tal van netwerken.

Daar sluit de uitgave van een wetenschappelijk gefundeerd publiekstijdschrift naadloos bij aan. Inhoudelijk willen we met *Kasteel & Buitenplaats* dezelfde kwaliteit brengen als voorheen. Goed gefundeerde, toegankelijke artikelen over kastelen en buitenplaatsen in Nederland of thema's die met die monumentale objecten samenhangen. Ook uw bijdragen zijn daarbij van groot belang. We blijven ook bedreigingen signaleren en beperken ons, zoals u dat van ons gewend bent, daarbij niet tot een beschrijving van de ontwikkeling, maar proberen die te plaatsen in een bredere maatschappelijke context. Uiteraard streven we

er niet naar om de wereld te bevriezen, maar wel vragen we om bewustwording van de gevolgen van bepaalde keuzes, die vaak onomkeerbaar zijn. Keuzes die wat ons betreft gefundeerd dienen te zijn op kennis van het verleden, van de samenleving en van de effecten voor en op toekomstige generaties.

Daarom kent *Kasteel & Buitenplaats* ook nieuwe elementen. Bijvoorbeeld columnachtige bijdragen van auteurs met verschillende achtergronden en invalshoeken. Daarmee willen we trends verduidelijken en grappige, bijzondere of opvallende kleine ontdekkingen, ontwikkelingen en inzichten presenteren.

Nieuw is ook de samenstelling van de redactie. Naast vertrouwde gezichten als Lucie Wessels en Fred Vogelzang is het team nu versterkt door Rob Gruben. Rob heeft zijn sporen in kastelenland zeker verdiend, zoals blijkt uit een korte samenvatting van zijn loopbaan.

Ir. Rob Gruben (1964) sloot in 1989 aan de TU-Delft zijn studie af met een bouwhistorisch onderzoek van kasteel Dalenbroek te Herkenbosch (Limburg). Gedurende zijn studie was hij vanaf 1983 werkzaam bij de afdeling BAM (Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten) van de gemeente 's-Hertogenbosch. Hij was medeoprichter en bestuurslid (1991-2000) van de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN) en vervulde dezelfde rol tussen 1992-1996 bij de Stichting Kastelenlexicon Nederland (SKLN). Rob werkte sinds 1995 als zelfstandig bouwhistoricus en vanaf 1999 als directeur-eigenaar bij BAAC bv, het onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie, met vestigingen in 's-Hertogenbosch, Deventer en het Belgische Gent, met in totaal circa 75 medewerkers. Hij is ook nog redacteur van het tijdschrift *Het Brabants Kasteel* (vanaf 2007), lid van de Nederlandse Kastelen Studiegroep en het Internationale gezelschap van castellologen Chateau Gaillard. Vanaf 1988 verschenen er van zijn hand diverse publicaties op het gebied van bouwhistorie en kastelen.

Het verbaast dan ook niet dat hij bij wijze van visitekaartje in dit nummer van *Kasteel & Buitenplaats* maar liefst twee bijdragen het licht doet zien. Met zo'n redactielid erbij, moet het wel een succes worden! We wensen u veel plezier met *Kasteel & Buitenplaats* en het beste voor 2015!

COLOFON

Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats en verschijnt 4 keer per jaar.

REDACTIEADRES
Kasteel & Buitenplaats
Postbus 123 | 3960 BC
Wijk bij Duurstede | 0343-578995
Email: f.vogelzang@kastelen.nl

REDACTIE
Dr. Fred Vogelzang
Ir. Rob Gruben
Drs. Lucie Wessels

AAN DIT NUMMER WERKTEN
VERDER MEE:
Janneke van Dijk MA
Bas van der Laan MA

Volg ons ook op facebook: <http://www.facebook.com/nkskasteelenbuitenplaats>

Voor bedreigde kastelen: <http://www.facebook.com/WerkgroepBedreigdeKastelen>

De uiterste inleverdatum voor
kopij voor het volgende nummer is
1 februari 2015

OMSLAG
Gezicht op het Kiel met het speelhuis
van Cornelis de Schot door
Jacob Grimmer, 1578 (Kon. Mus. Schone
Kunsten Antwerpen)

ONTWERP EN OPMAAK
ten Have creatieve communicatie, Zoelen

DRUK
GVO grafisch bedrijf B.V. Ponsen &
Looijen te Ede
Oplage: 2000

DONATEUR WORDEN?
Meld u aan via www.kastelen.nl

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgave van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn. *Kasteel & Buitenplaats* is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting. U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

BUITENPLAATSEN ALS EXPORTPRODUCT?

EEN RELATIE TUSSEN ITALIË, DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN EN DE REPUBLIEK

> door Fred Vogelzang

Redacteur K&B en wetenschappelijk medewerker NKS

Volgens veel buitenplaatsenliteratuur wortelt het verschijnsel buitenplaats al in de klassieke Oudheid. Soms nam zij de vorm aan van een villa rustica, een landgoed met een agrarische functie of een villa urbana, wat meer lijkt op onze 'huizen van plaisantie'. Ook in de zeventiende eeuw spreekt men van een sterke Italiaanse maar ook Vlaamse invloed op de Nederlandse buitenplaats. Het gaat dan vaak over architectuur, maar mag men parallellen in bouwstijl wel gelijkstellen aan bredere culturele invloed? Kortom, waarop zijn deze overtuigingen eigenlijk gebaseerd en hoe zag die mogelijke invloed er uit?

DEFINITIES EN DATERINGEN

Een goede begripsbepaling van het verschijnsel buitenplaats is bij het onderzoeken van een dergelijke vraag belangrijk, maar net als bij de definitie van een kasteel bestaat er geen consensus over wat een buitenplaats precies is. In de meeste omschrijvingen zijn twee richtingen te onderscheiden. De ene gaat uit van de functie en omschrijft een buitenplaats als een tweede huis, een zomerhuis, een plek om van de natuur te genieten en de stad te ontvluchten. De andere stroming baseert zich meer op de morfologie, de vorm. Een buitenplaats is volgens die aanhangers een harmonische of historisch gegroeide combinatie van huis, bijgebouwen, tuin en park. Combinaties komen natuurlijk ook voor. Aan beide definities kleven bezwaren. Zo wordt een herenkamer vaak als een vroege vorm van buiten wonen geïntroduceerd, maar weten we weinig over de natuurbeleving van de gebruikers en is er geen sprake van een combinatie van huis en tuin. Daarmee voldoet die categorie aan functie noch vorm. Door de omschrijving als zomer- of tweede huis worden buitenplaatsen die permanent bewoond zijn, uitgesloten. Vooral echter in de loop van de negentiende eeuw zien we juist dat buitens als hoofdverblijf gaan dienen. Zijn het daarmee geen buitenplaatsen meer? De morfologische omschrijving van harmonieus geheel is al even problematisch. In hoeverre is dit een kwestie van smaak

> VILLA BARBARO IN DE VENETO, EEN VAN DE INDRIJKWEKKENDE BUITENPLAATSEN VAN EEN VENETIAANSE FAMILIE OP HET VASTELAND
FOTO WIKICOMMONS

en gewenning?

Bovendien geven deze definities weinig ruimte voor andere motieven, die echter wel in de literatuur naar voren komen. En dan is er nog het probleem van de datering. Om invloed te kunnen traceren, hebben we een tijdlijn nodig. Het ontbreekt echter aan literatuur waarin buitenplaatsen systematisch gedateerd zijn. Op haar website over de Beemster buitenplaatsen heeft Katja Bossaers dat als een van de weinigen gedaan. Veel andere publicaties dateren hun objecten niet veel preciezer dan 'begin zeventiende eeuw' of 'reeds voor de achttiende eeuw'.

ZOEKTOCHT DOOR DE LITERATUUR

Een van de eerste gedegen studies over buitenplaatsen is R. van Luttervelts *De Buitenplaatsen aan de Vecht* uit 1948. De stad Amsterdam raakt vanaf de zestiende eeuw steeds verder volgebouwd met als gevolg het verdwijnen van het groen binnen de muren. De rijke burgers vinden soelaas in nieuwe tuinen langs de Amstel, rond de Diemermeer en later nog verder van de stad. Bij de tuinen werd al snel een koepel of een tuinhuis gebouwd.

> LEES VERDER OP PAGINA 4

> HET HUIS TE MIJDRECHT,
ANONIEME TEKENING IN HET
RIDDERHOFSTEDENBOEK.
VAN DIT HUIS WERD AL IN DE ZESTIENDE EEUW
BEWEERD DAT HET EEN ONVERDEDIGBAAR
'HUIS VAN PLAISANCE' WAS.
COLLECTIE NKS

Van Luttervelt plaatst dit verschijnsel expliciet in een Europese context en noemt voorbeelden uit Rome, de Veneto en rond Antwerpen. Ook in Frankrijk en Engeland verschenen er buitenplaatsen. Hij baseert deze hausse op een nieuw gevoel voor natuur en aandacht voor het landschap.

Juist echter het al bestaande verlangen naar de natuur en de teloorgang van de stadstuinen jaagt de burgers de stad uit. Hun aantallen, gezwollen door nieuwe rijken vanwege de booming economie, zorgen voor een flinke groei van het aantal buitenplaatsen en tuinen buiten de stad. Over verandering in natuurgevoel zegt dit niets. Bovendien is onduidelijk in hoeverre een tuin met een 'speelhuis' gelijk mag worden gesteld met een buitenplaats. Zeker omdat Van Luttervelt veel aandacht geeft aan invloed vanuit Italië, met name door de architect Palladio. Diens architectonische werk uit 1570 zou veel invloed hebben op de bouwvorm van de grote buitenhuizen, maar daarvan is eigenlijk pas midden zeventiende eeuw sprake. Geheel los van het natuurgevoel staat bovendien het verlangen naar nieuwe investeringsmogelijkheden, wat Van Luttervelt als een ander belangrijk motief voor de aanleg van buitenplaatsen ziet. Rijke Amsterdammers zochten en vonden die in boerderijen, landbouwgrond en de droogmakerijen. Dat het hier om een puur economische zaak gaat, blijkt wel uit het feit dat op de aanschaf van grond lang niet altijd en zeker niet meteen de aanleg van een buitenplaats volgde. De Reformatie speelt hierin ook een doorslaggevende rol: het onteigenen van de kerkelijke bezittingen zorgt er voor, dat veel land vrij komt. De Staten van de diverse provincies verkopen om

aan geld te komen, gedurende een groot deel van de zeventiende eeuw veel van die grond aan particulieren.

Een vergelijkbare ontwikkeling schetst jhr. H.W.M. van der Wijk in zijn standaardwerk *De Nederlandse buitenplaats* uit 1982, gebaseerd op zijn proefschrift van acht jaar daarvoor. Van der Wijk legt andere accenten, want hij spreekt niet over natuurebeleving en gaat vooral in op de investeringskant. Hij voegt een nieuw element toe: status. Een buiten is volgens hem een geschikte manier om maatschappelijk en economisch succes aan de wereld te laten zien. Zeker als de Hollanders rond het midden van de zeventiende eeuw, onder invloed van rijke zuiderlingen, overschakelen op de meer uitbundige Italiaanse architectuur en de aanleg van uitgebreide parken.

In 1978 schreef R. Meischke, toen oud-directeur van de RDMZ en later hoogleraar architectuurgeschiedenis in Leiden, over vroege buitens van Amsterdammers. Hij signaleert dat al in de vijftiende eeuw Amsterdamse burgers grond aankochten ver buiten de stad. Een eeuw later is sprake van buitenverblijven. Meischke legt daar ook een verband tussen: de neiging van stedelingen om bij het beheer van hun landelijke bezittingen een oogje in het zeil te willen houden door ter plekke een tijdelijk onderkomen in te richten. Daaruit groeit dan een zomerverblijf. Hij ziet eenzelfde trend in het zestiende-eeuwse Antwerpen. Er is echter nog een trend zichtbaar: de aanschaf van kastelen als zomerhuis, die door hun geschiedenis meer cachet bezitten en dus meer status verlenen dan nieuw gebouwde buitenhuizen. Hij onderbouwt deze redeneringen echter niet met contemporaine bronnen.

Terug naar de Romeinen gaat kasteeldeskundige A.I.J.M. Schellart in zijn publicatie *Historische landhuizen* uit 1974. Hij gebruikt een andere term maar hanteert voor landhuis een functionele definitie als niet-verdedigbare woning die fungeert als lust-

verblijf. Schellart begint bij de villa's van de Romeinen, een buitenverblijf in een gezonde omgeving die vooral in Limburg voorkwamen. Er volgt dan een lang hiaat in de tijd, veroorzaakt door ongunstige maatschappelijke omstandigheden als onveiligheid en oorlogen. Hij lijkt de middeleeuwse kastelen toch als meer te zien dan alleen maar verdedigbare huizen. De eigenaren daarvan trokken in de winter naar de stad, maar gebruikten hun kasteel in de zomer ook als plattelandswoning. Hij dateert die mode niet verder en schakelt vervolgens over op de zeventiende-eeuwse burgerlijke elite, die naar het platteland trekt vanwege de natuur maar zeker ook grond beschouwt als beleggingsobject. Schellart stelt heel nadrukkelijk dat die neiging al veel eerder in Italië was ontstaan, waar al vanaf de vijftiende eeuw grote villa's buiten de steden werden gebouwd.

Nieuwere literatuur gaat niet of nauwelijks expliciet in op relaties tussen buitenlandse voorbeelden en de Nederlandse buitenplaatsenmode. Soms, zoals in *De buitenplaats en het Nederlandse*

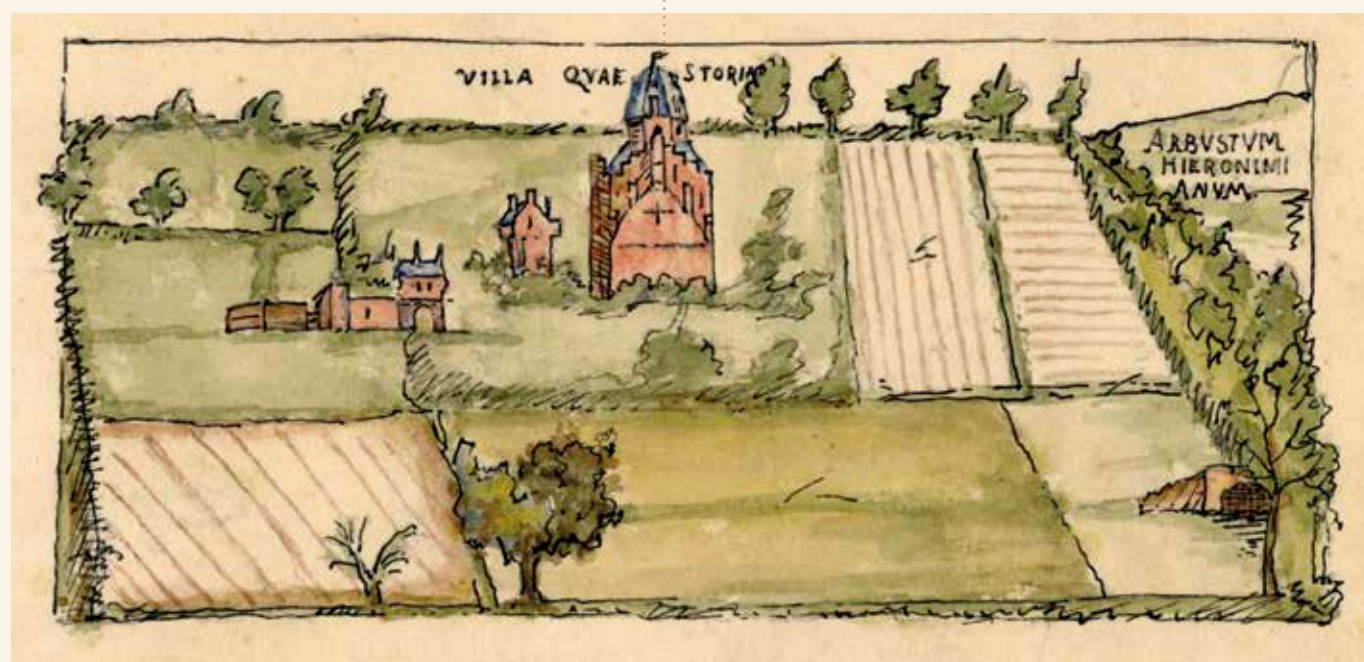
> HET HUIS VAN RENTMEESTER PIETER DE CLERK, NET BUITEN DE STADSMUREN VAN UTRECHT GELEGEN.
AFBEELDING: HET UTRECHTS ARCHIEF

> HET KASTEEL OUDAEN AAN DE VECHT
BIJ BREUKELN. EEN BURGER KOCHT HET
KASTEEL EN GEBRUIKTE HET ALS BUITENVERBLIJF
TEKENING VAN JAN DE BEIJER (1745) COLLECTIE NKS

landschap van Laméris uit 2012 wordt kort op de Romeinse Oudheid ingegaan en wordt een link gelegd met Frankrijk als (architectonisch) voorbeeld voor zeventiende-eeuwse huizen en parken. Bovendien wordt de Grand Tour genoemd als inspiratiebron, een reis die veelal Italië als einddoel had. Dat lijkt toch een relatie te impliceren.

VENETIË

In met name oudere literatuur wordt dus een link gelegd tussen Italië en de Nederlandse buitenplaats. In een studie als Peter Burke's *Venice and Amsterdam* verwacht je een uitwerking daarvan. Hij vergelijkt deze twee handelsmetropolen en met name hun stedelijke elites. Die van Venetië bestaat vooral uit edelen, die al in de middeleeuwen investeren in land buiten hun stad, met name op het vasteland aan de overkant van het water in de zogenaamde Veneto, maar ook verder de Povlakte in. Dat ligt

voor de hand: Venetië als eilandenstad heeft weinig landoppervlak en wil men landgoederen aankopen, dan moet de blik wel over het water geworpen worden. Op die landgoederen verrijzen villa's met uitgestrekte tuinen, buitenplaatsen dus, een verschijnsel dat teruggaat op de Romeinse keizertijd.

De Amsterdamse elite was daarentegen burgerlijk, maar ook zij investeerde haar handelswinsten deels in grond buiten de stad. Aanvankelijk direct rond de stadsmuren, waar bijvoorbeeld langs de Amstel en in de Watergraafmeer buitenplaatsjes verzezen, maar al snel werd verder weg land gekocht. De grote droogmakerijen zijn een bijzondere vorm hiervan, en ook daar werden door de rijke burgers buitenplaatsen gesticht.

Burke citeert Adam Smith in de *The Wealth of Nations* om een mentaliteitsverandering aan te duiden. Een koopman gebruikt zijn geld om winst te maken, een 'country gentleman' daarentegen ziet geld als iets om uit te geven. Dat sluit aan bij het vaker gepresenteerde beeld van eerste generatie-kooplieden die vooral het geld verdienen en hun zoons en kleinzoons die als rentenier van hun kapitaal gaan genieten. Dat zou betekenen dat de economie een randvoorwaarde is voor de aanschaf van land en dat vervolgens een andere manier van leven wordt geïntroduceerd waarin het genieten belangrijker wordt. Of dat de vorm aanneemt van een buitenplaats, ligt uiteraard niet vast. Aan het begin van de zeventiende eeuw bezat zo'n 30% van de Amsterdamse elite grond als veilige belegging, maar het aandeel land in de beleggingsportefeuille nam in de loop van de eeuw af en rond 1700 lag een veel hoger percentage kapitaal vast in aandelen en huizen in de stad. Toch nam het aantal buitenplaatsen in deze periode juist flink toe. Vele kooplieden bezaten of huurden 'speelhuizen', die duidelijk voor ontspanning en niet als investering bedoeld waren. En over de stadsbestuurders wordt in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer geklaagd dat ze in juli en augustus onbereikbaar zijn, omdat dan

iedereen geniet van het buitenleven.

Burke trekt geen harde conclusies over culturele invloed vanuit het zuiden. Dat zou kunnen omdat het verschijnsel buitenplaats niet in één keer vanuit Italië naar de Noordelijke Nederlanden lijkt te zijn gekomen, maar een tussenstop maakte in Vlaanderen en Brabant. Dat is vooral in veel Belgische literatuur de tendens.

ANTWERPEN

In *Hoven van Plaisantie* van R. Baetens wordt de aanleg en geschiedenis van de buitenplaatsen rondom Antwerpen, een van de grootste handelssteden ter wereld in de zestiende eeuw, onderzocht. Antwerpen groeide in de vijftiende eeuw door de lakenhandel en in de tweede helft van die eeuw gingen veel burgers investeren in het omliggende platteland. Bovendien werden de gronden meer waard, omdat bevolkingsgroei zorgde voor vraag naar voedsel. Grondaankopen volgen niet alleen uit economische motieven. De lage adel bezat veel land rondom de steden en daar hoorden vaak heerlijke rechten bij. Het verwerven van de bij het land horende rechten werkte als een stapje richting opname in de adel en was daarom ook vanuit statusoverwegingen aantrekkelijk. Bovendien drongen kooplieden door tot het stadsbestuur, kochten bij hun nieuwe status behorende domeinen en titels, trouwden in de bestaande elite en namen

> GEZICHT OP HET KIEL MET HET SPEELHUIS VAN CORNELIS DE SCHOT DOOR JACOB GRIMMER, 1578 (KON. MUS. SCHONE KUNSTEN ANTWERPEN)

de adellijke levenswijze over. Daar hoorde ook een huis buiten de stad bij. Vanuit Italië, mede door de tientallen Italiaanse kooplieden in de stad en de vele zuidelijke kunstenaars, werd het ideaal van een landelijke villa als een paradijs populair. Erasmus bezong de tuin al als locatie voor esthetische en sociale genoegens. De vermoeide mens kon daarmee de stad ontvluchten, zijn ziel louteren, genieten van de frisse lucht en de schoonheid van de natuur en tot zichzelf komen. Het platteland werd tegenover de stad gesteld, als plek waarin door wandelen, jacht, sport en spel een evenwicht tussen geest en lichaam werd hersteld. Het ging om meer dan het fysieke. De villa, vanaf 1527 ook 'somerhuys' genaamd, werd een centrum van beschaving en dat werd uitgedrukt door architectuur, inrichting en tuinaanleg, met rechte dreeven, hagen, vijvers en fonteinen. Er werden handboeken geschreven over de juiste inrichting van zo'n 'huis van plaisantie', de term die vanuit Frankrijk overwaarde en rond 1550 in het Nederlands blijkt te zijn ingeburgerd. Een man als Gilbert van Schoonbeke legde bij Antwerpen in de eerste helft van de zestiende eeuw een hele wijk van buitens aan en ook in de dorpen eromheen schoten tientallen buitenplaatsen uit de grond.

De oorlogen van de zestiende eeuw vernietigden vele buitens en meer dan tienduizend Antwerpenaren vluchtten na 1580 naar het noorden. Met hen namen ze ook hun handelsnetwerken en cultuur mee. Na verloop van tijd, wanneer ze wortel hadden geschoten in hun nieuwe leefomgeving, was te verwachten dat ze ook hun oude levensstijl inclusief het buitenleven weer zouden oppikken. Daarin past dat het hoogtepunt van de Antwerpse buitenplaats ruim een eeuw eerder ligt dan dat van Amsterdam. Toch blijkt die relatie niet zo direct te leggen.

Clé Lesger toont namelijk in zijn *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand* aan dat lang niet alle Antwerpse kooplieden hun vaderstad ontvluchtten en dat diegenen die naar het noorden vertrokken, waarschijnlijk nog lange tijd de hoop hadden te kunnen terugkeren. In die omstandigheden legden zij tijdens hun ballingschap geen buitenplaatsen aan. Het is dan ook niet verrassend om te zien, dat pas de tweede en derde generatie van deze Belgische kooplieden, zij dus die definitief kozen om in Amsterdam te blijven, genoemd worden als eigenaar van land en buitenplaatsen in met name de Beemster, langs de Vecht of de Amstel. Dat toont de studie van Elias over de *De Vroedschap van Amsterdam* duidelijk aan.

De link tussen Antwerpen en Amsterdam is eveneens onderwerp

> HET HUIS MARQUETTE BIJ HEEMSKERK.
OOK IN BEZIT GEWEEST VAN DE UIT VLAANDEREN
AFKOMSTIGE FAMILIE COYMANS.
FOTO DORIANN KRANSBERG 1978

van Van der Hovens studie 'Oorlof'. Hij beschrijft de invloed van de tienduizend vluchtelingen die na 1585 Antwerpen inruilen voor Amsterdam. De vaak aristocratische levensstijl van de zuiderlingen werd eerst met enige spot en argwaan bekeken, maar in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer nagevolgd. In Antwerpen stonden Italië en Italiaans al in de zestiende eeuw sterk in de belangstelling en daar hoorden ook buitenplaatsen bij. Van der Hoven haalt een onjuiste opmerking in Van Luttermant aan om te verklaren, waarom rijke Amsterdammers hun buitens graag langs de Vecht situeerden. De aankoop van een daar gelegen ridderhofstad zou toegang geven tot de Utrechtse ridderschap en daarmee hoge status verlenen. Dit is onzin. Toegang tot de ridderschap was onderhevig aan diverse eisen en daarvan wogen een adellijke afkomst en dito levensstijl veel zwaarder dan een ridderhofstad. Amsterdamse kooplieden tooiden zich weliswaar met buitenlandse (gekochte) adellijke titels, maar komen niet voor als lid van de Utrechtse ridderschap.

De aanleg of aankoop van buitenplaatsen in Holland blijkt echter alles behalve een Antwerpse aangelegenheid. Het zijn juist vaak onverdacht Hollandse families, zoals de Huydecopers, die het voortouw nemen. Veel stedelingen uit Haarlem en Amsterdam bezaten al vanaf het midden van de zestiende eeuw land, huizen en boerderijen, decennia voor de grote instroom vanuit Antwerpen. Bovendien kochten veel Vlaamse families, zoals bijvoorbeeld de Coymans, die veel buitenplaatsen bezaten, hun zomerhuis pas in het tweede kwart van de zeventiende eeuw, gelijktijdig met of zelfs later dan hun Hollandse collega's. Dit zijn niet de enige bezwaren tegen de Vlaamse theorie.

HUYS VAN PLAISANCE

Om van invloed te kunnen spreken, dienen er in Nederland pas ná Vlaanderen buitenplaatsen te ontstaan. Dat blijkt niet op te gaan. In 1527 bijvoorbeeld werd het Utrechtse Huis te Mijdrecht door een groepje rebellen verwoest. Toen de kastelein daarop werd aangesproken, beweerde hij dat het huis onverdedigbaar was, omdat het slechts een 'huys van plaisance' betrof. Kortom, het was meer een buitenhuis dan een kasteel. Het was niet het

enige plezierhuis in het Utrechtse. Een goed voorbeeld is het huis van Pieter de Clerck, rentmeester van Karel V. Rond 1550 liet hij net buiten Utrecht bij de Lauwerecht een plezierhuis bouwen. Dit U-vormige huis werd door een poort van de weg gescheiden en beschikte over een voortuin, een boomgaard en een formele tuin. In alle opzichten dus een buitenplaats. Ook in de stad Utrecht lagen in die tijd zomerhuizen of werden huizen door een uitgebreide tuinaanleg omringd. Een voorbeeld is het grote huis aan de Boothstraat 6, dat net als het plezierhuis aan de Lauwerecht over een toren als statussymbool beschikte en was omgeven door grote tuinen en een boomgaard. Ook de rijke Domkanunnik Evert Zoudenbalch blijkt al aan het einde van de vijftiende eeuw over een zomerhuis aan de Steenweg binnen de stad te beschikken en wat verder weg, in Soest, kocht Gerrit van Amerongen, kanunnik van Oud-Munster, reeds rond 1300 een buitenverblijf. Er zijn nog meer voorbeelden, als we de kastelen bezien die vanaf de vijftiende en zestiende eeuw werden verbouwd met wooncomfort als uitgangspunt. Daar brachten de adellijke bewoners de zomers door, zoals tekeningen van ten oosten van Utrecht gelegen huizen Blikkenburg, Rijsenburg en Kersbergen laten zien. Een edelman als Hendrik van Brederode bouwde in 1560 voor zijn vrouw Amaliastein bij Vianen, omgeven door grote tuinen. Ook burgers kochten al ruim voor de Antwerpse diaspora kastelen aan als zomerhuis. Voorbeelden zijn kasteel Lunenburg, in 1563 gekocht door de Utrechtse burgers Maarten Schipperus en Godard Boll en kasteel Oudaen, in 1578 gekocht door Francois van Sneek, een Utrechtse wijnkoopman. Die laatste had een tuinman in dienst, die opdracht kreeg extra zorg te dragen voor de bomen en vruchtbomen in de tuinen. Dat wijst op aandacht voor de natuur, niet alleen uit economische motieven als bron van vers voedsel, maar ook vanuit een esthetisch genoegen.

CONCLUSIE

In oudere literatuur en publicaties van onze zuiderburen wordt een duidelijke invloed herkend van de Italianen op het verschijnsel buitenplaats. Al in de Oudheid werd door rijke stedelingen een huis met een tuin op het platteland ingericht, om daar te genieten van rust, natuur en schone lucht. In de late middeleeuwen duikt dat verschijnsel opnieuw op en vanaf de zestiende eeuw nemen de nieuwe rijken in de Vlaamse steden die mode over. In Nederland komen in diezelfde periode vergelijkbare modes op. Rijke edellieden verbouwen hun kastelen tot buitenverblijven en patriciërs richtten binnen of buiten de stad tuinen in met speelhuizen, waaruit soms grotere plezierhuizen ontstaan. Die mode kan zijn beïnvloed door buitenlandse voorbeelden, maar dat kan alsnog niet op basis van bestaand onderzoek worden bewezen. Ook de vloedgolf van gevluchte Antwerpenaren lijkt niet direct een versterking van het verschijnsel buitenplaats te hebben betekend. De hausse wordt even zeer veroorzaakt door de gedwongen trek naar buiten door bevolkingsgroei in de steden en het vrijkomen van veel land door de verkoop van gewezen kerkelijke bezittingen. Wel is duidelijk dat in de loop van de zeventiende eeuw met name de architectuur van de buitenhuizen door Italië wordt beïnvloed. Kortom, met de huidige stand van de kennis is van een duidelijke import van buitenplaatsen als modeverschijnsel geen sprake. ■

LITERATUUR

- R. Baetens (red.), *Hoven van plaisantie. Het 'soete' buitenleven in de provincie Antwerpen 16e-20e eeuw* (Antwerpen, 2013).
- M.W.J. de Bruijn, 'Mariaplaats 9: het zomerhuis van Evert Zoudenbalch', *Maandblad Oud Utrecht* 55 (1982), p. 215-219.
- Peter Burke, *Venice and Amsterdam. A Study of Seventeenth-Century Elites* (Cambridge, 1994).
- A. Daniëls, 'Het Huys te Mijdrecht', in: B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995), p. 325-327.
- J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, 2 delen (Amsterdam, 1963).
- B. van den Hoven van Genderen, 'Tuinenburg bij Soest. Een vroeg voorbeeld van een Utrechtse buitenplaats', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 85 (oktober, 2012), p. 130-135.
- M. Laméris en R. van Norel, *De buitenplaats en het Nederlandse landschap* (Zwolle, 2012).
- Clé Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand: kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca 1550-1630* (Hilversum, 2002).
- R. van Luttervelt, *Schoonheid aan de Vecht* (Amsterdam, 1944).
- R. van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht* (Lochem, 1948).
- J. Morren, *Kastelen en buitenplaatsen in Velsen*, 3 delen (Huizen, 2002).
- E. Munnig Schmidt en A.J.A.M. Lisman, *Plaatsen aan de Vecht en de Angstel* (Alphen aan den Rijn, 1997).
- E. Tigelaar, 'Pieter de Clerck's 'huys van plaisance'. Het eerste buitenhuis op Utrechts grondgebied', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 78 (oktober 2005), p. 118-123.
- B. Timmermans, *Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen. Een elite als actor binnen een kunstwereld* (Amsterdam, 2008).
- D. Valentijn, 'Boothstraat 6', *Maandblad Oud-Utrecht* 58 (1985), nr. 4, p. 64-67.
- Felix van Veldhoven, 'Oorlof. Buitenplaatsen rond Antwerpen en Amsterdam', scriptie UU (Utrecht, 2008).
- Jhr. H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel* (Alphen aan de Rijn, 1982), p. 15-40.

MEER CULTUURHISTORIE MAAR HOE?

> door Yme Kuiper RU Groningen

Faculteit Letteren, Kunstgeschiedenis/Kenniscentrum Landschap

De NKS wil zich niet langer alleen maar voorstaan op haar inzet voor het kasteel. Door haar tijdschrift van outfit te veranderen, laat zij vanaf nu naar buiten toe zien dat zij haar vleugels nog meer wil gaan uitspreiden over de buitenplaats. Dat is mooi.

De studie van kastelen én buitenplaatsen is anno 2014 zeker niet langer gebaat bij 'monumentale apartheid' – en dat is ze eigenlijk ook nooit geweest. Een andere opvallende ontwikkeling in de afgelopen jaren is de roep om meer cultuurhistorie. Overal waar organisaties, overheden, eigenaren (van kastelen, buitenplaatsen, landgoederen) en betrokken burgers zich inspannen voor behoud (en 'borgen') van ons Nederlands historisch erfgoed, duiken termen op als cultuurhistorische waardenstelling en samenhang, landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteit, buitenplaatszone als cultuurhistorische entiteit, enz., enz. Tjongejonge, kennelijk wordt er stevig ingezet op cultuurhistorie. Wat je zelden in de desbetreffende, mooi uitgegeven rapporten leest is wat er onder cultuurgeschiedenis precies moet worden verstaan. Is de term voor velen evident? - zeg voor hen die beroepshalve bezig zijn met bouwhistorie, tuingeschiedenis, interieurgeschiedenis, kunst- en architectuurgeschiedenis. Het gaat toch om Cultuur, nietwaar?; oftewel culturele monumenten, bekeken in het licht van hun historische ontwikkeling. Vervolgens dendert men in genoemde rapporten steevast door naar hoe meer samenwerking tussen belangstellenden kan worden bereikt. En hoe de subsidiekaarten opnieuw geschud worden op basis van concepten als buitenzone en -biotoop. Oude, eerbiedwaardige genootschappen, stichtingen en organisaties (nu inmiddels allemaal bedrijfsmatig gerund) én particuliere bureaus dansen met elkaar om de schatkist van subsidie- en opdrachtgeld. Maar die

> WILLEM CORNELISZ DUYSER, FAMILIELEDEN
EN ZWARTE BEDIENDE. RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

blijkt steeds minder gevuld te zijn. Waar klinkt hier de meer onafhankelijke en afstandelijke stem van de wetenschap? Ik bedoel die van de professionele cultuurgeschiedschrijving. Idealiter is dat het internationale, Europese forum van cultuurgeschiedenis, waarin het onderzoek naar kastelen, voorname stadshuizen, buitenplaatsen en villa's ingebed is in algemenere thema's; bijvoorbeeld de verhouding stad-platteland, de levensstijl van urbane en 'landed' elites, de veranderde ideaalbeelden van het landschap, het transnationale karakter van esthetische ontwikkelingen. Een benadering in ieder geval waarin niet langer het monumentale object, en alleen maar dat object, centraal staat. Die stem klinkt nauwelijks door in kastelen- en buitenplaatsen Nederland. Begrijpelijk, want op dit veld domineert heel sterk - ondanks al het puzzelwerk met zones, biotopen, door de overheid geregisseerde definitie-exercities - de aandacht voor dat ene zo unieke monument. De leerstoelen aan Nederlandse universiteiten die meer overzicht en synthese zouden kunnen bieden zijn in dat opzicht dun gezaaid. De bekleeders ervan lijken liever samenwerking op onderzoeksgebied met buitenlandse collegae te entameren. Begrijpelijk, maar helaas. Daardoor komen de grote vragen naar de *longue durée* geschiedenis van

kasteel en buitenplaats - om ons daartoe nu maar even te bepalen - in Nederland te weinig uit de verf. Hier wordt interdisciplinariteit met de mond beleden, maar in de praktijk snel ingewisseld voor de kassa van rapportje hier, boekje daar. Wordt synthese van monografisch onderzoek als overbodig gezien ('te theoretisch, te onpraktisch, te academisch') en - hoe Nederlands - openlijke, in geschrift gevoerde debatten over gepubliceerd onderzoek het liefst uit de weg gegaan. Meer cultuurhistorie. Precies veertig jaar geleden verscheen een studie die, in aansluiting op wat ik zojuist schreef over de wetenschappelijke stem, nog steeds een voorbeeldig karakter bezit: Peter Burke's *Venice and Amsterdam* (Londen 1974). Daarin geeft deze Britse cultuurhistoricus een aanzet voor een omvattend vergelijkend onderzoek van de levensstijl van de respectievelijke adellijke en rijke, burgerlijke bovenlagen van beide steden. Maar die door Burke beoogde integrale, synthetische studie over de levensstijl van de aanzienlijke families van de Amsterdamse grachten is er nog steeds niet. Platenboeken, zeker, die zijn er gekomen en zullen blijven verschijnen, maar daar gaat het hier niet om. Misschien kan wat meer intellectuele moed de kussens opschudden in het onderzoek van de buitenplaats. In dit verband offer ik graag het volgende voorbeeld. In 2007 - tweehonderd jaar daarvoor schaften de Engelsen formeel de slavenhandel af - startte English Heritage het project *Slavery and the English Country House* (Madge Dreser and Andrew Hann, eds. 2013)

In dat project zijn de relaties tussen slavernij en plantage-economie én de bloei van het Engelse buitenhuis en tuin in met name de achttiende en negentiende eeuw systematisch uitgediept. Ook de vraag hoe de verhalen over slavernij heden te vertellen op opengestelde landhuizen gingen de onderzoekers niet uit de weg. Inmiddels is onder de bezielende leiding van Dienke Hondius (Vrije Universiteit Amsterdam) enkele jaren geleden het Nederlandse project 'Mapping slavery' begonnen. Het is een eye opener voor wie de serieuze studie van buitenplaats en grachtenhuis in Nederland ter harte gaat. Het gaat om culturele, maar ook sociale en politiek geschiedschrijving - met als kernen de geschiedenis van Amsterdam en Zeeland. In Museum Van Loon aan de Keizersgracht in Amsterdam stuiten we via het familiewapen met de twee morenhoofden op het handelsverleden van de familie. Beneden in de hal hangt een groot huwelijksportret uit 1637 met een zwarte bediende. Toch vond in 2013 aldaar de tentoonstelling *Suspended histories* plaats, waarin de familieconnecties met slavernij en kolonialisme niet uit de weg was gegaan. Slavernij en de Nederlandse buitenplaats: het is een project met allerlei voetangels en klemmen. En toch laat het de weg zien die het toekomstig academisch onderzoek van de buitenplaats op cultuurhistorische basis, juist ook met het oog op het maatschappelijke debat, moet gaan: grotere en gedurfdere vragen, integraal én verhalend, meer lange termijn, meer synthese en meer debat.

NEDERLANDSE KASTELENSTICHTING (NKS)
KENNISCENTRUM VOOR KASTEEL EN BUITENPLAATS
ZOEKT:

DIRECTEUR
(2,5 dag/week)

De NKS is hét nationale kennis- en adviescentrum voor kasteel en buitenplaats. We zetten met een kleine groep medewerkers en vrijwilligers onze kennis en energie in voor het behoud van kastelen en buitenplaatsen in hun historische, landschappelijke, economische en maatschappelijke context.

Acquisitie wordt niet op prijs gesteld

UW TAKEN

- Leiding geven aan en het realiseren van verdere groei van een goed werkend en breed erkend centrum;
- Vergroten van de financiële armslag van de stichting door succesvol aanboren van nieuwe private en publieke middelen;
- Vertegenwoordiging van de stichting in de breedste zin van het woord.

UW PROFIEL

- Gedreven in het zoeken naar nieuwe wegen om de doelstelling van de stichting te blijven verwezenlijken;
- Vanzelfsprekende netwerker, die van buiten naar binnen kijkt en allianties weet te organiseren, die ons kenniscentrum effectiever en sterker maken;
- Affiniteit met de wereld van kastelen en buitenplaatsen, maar evenzeer affiniteit met de traditionele en nieuwe media;
- Fondsenwerver (overheid en "geef-markt");
- Goede verbinder tussen medewerkers/vrijwilligers en bestuur;
- Energieke directeur, die bekwaam leiding geeft en goed weet samen te werken met partners en stakeholders.

1. Standplaats Wijk bij Duurstede
2. 2 à 3 dagen/week, aanstellingsvorm bespreekbaar
3. Salarisindicatie: € 60.000 bruto bij voltijdse aanstelling

Voor nadere inlichtingen kunt u contact opnemen met de secretaris van het bestuur: Rijckert van der Flier, 0344 - 689 881. Sollicitaties vóór 1 januari 2015, te richten aan de secretaris van het bestuur van de NKS.

v
Bezoekadres Karel de Grotestraat 30 | 3962 CL | Wijk bij Duurstede
Postadres Postbus 123 | 3960 BC | Wijk bij Duurstede

T 0343 57 89 95
secretaris@kastelen.nl
www.kastelen.nl

KASTEEL HUIZE RUURLO WORDT CAREL WILLINKMUSEUM

>door Janneke van Dijk

Werkgroep Bedreigde Kastelen en Buitenplaatsen

Net als in het laatste nummer van *Kasteelkatern* vraagt de Werkgroep Bedreigde Kastelen aandacht voor het fenomeen dat Nederlandse buitenplaatsen getransformeerd worden tot kunstmuseum. Ditmaal worden de plannen voor kasteel Huize Ruurlo, waarin zakenman Hans Melchers het Carel Willinkmuseum wil vestigen, onder de loep genomen. Op 12 mei 2014 heeft de gemeente Berkelland (provincie Gelderland) een omgevingsvergunning verleend om kasteel Huize Ruurlo te herbestemmen en verbouwen tot museum. Het kasteel wordt een dependance van het Museum voor Modern Realisme dat Melchers gelijktijdig realiseert in Gorssel. Melchers wil in Huize Ruurlo in wisselende exposities werken van de Nederlandse kunstschilder Carel Willink tentoonstellen. Het betreft schilderijen die afkomstig zijn uit de collectie van de failliete zakenman Dirk Scheringa. De opening van het Carel Willinkmuseum staat gepland voor eind 2015.

GESCHIEDENIS

De oudste vermelding van Huize Ruurlo dateert uit 1326 als 'hoff te Roderlo'. Aan het einde van de veertiende eeuw was Ruurlo een relatief belangrijk kasteel, dat later in handen kwam (en eeuwenlang bleef) van de familie Van Heekeren. Het huidige U-vormige hoofdgebouw - inclusief de grote vierkante hoektoren - stamt voornamelijk uit de zestiende eeuw, met uitzondering van de achterzijde van het huis, die uit de zeventiende of de achttiende eeuw dateert. Rond 1720 is er een grote verbouwing gerealiseerd. Binnen de buitengracht lagen geometrische tuinen, terwijl daar buiten lanen en parkbossen aanwezig waren. Later zijn die tuinen door verschillende architecten gemoderniseerd, waarvan de aanleg van C.E.A. Petzold met kasteel Huize Ruurlo als het visueel centrum nog altijd in goede staat aanwezig is. Deze parkaanleg in landschapstijl, in combinatie met de gehandhaafde elementen uit de formele en de vroege landschappelijke periode, is een zeldzaamheid in Nederland. Het maakt Huize Ruurlo tot een buitenplaats met een zeer hoge cultuurhistorische waarde. Het landgoed is inmiddels eigendom van Staatsbosbeheer, het kasteel en de directe omgeving werden in 1978 verkocht aan de gemeente Ruurlo. Sinds 1984 deed het gebouw dienst als gemeentehuis waardoor het opgedeeld was in kantoorruimtes. Nadat de gemeente Ruurlo opging in de gemeente Berkelland kwam Huize Ruurlo leeg te staan.

> HUIZE RUURLO, FOTO WIKICOMMONS

DE VERGUNNING

Om het kasteel te herbestemmen tot museum is de omgevingsvergunning op drie punten aangepast. Aanpassingen waren nodig voor wat betreft 'het gebruiken van gronden of bouwwerken in strijd met het bestemmingsplan', 'het wijzigen van een beschermd monument' en 'het bouwen'. De inrichting van Huize Ruurlo tot museum viel binnen het geldende bestemmingsplan Buitengebied Berkelland 2012, waarin het kasteel een 'maatschappelijke' functie heeft. Voor de geplande ondersteunende horeca- en winkelfunctie zijn in dit kader eveneens geen extra vergunningen nodig. Deze zullen naar zeggen van de planmakers ondergeschikt zijn aan de museumfunctie. Melchers' plannen omvatten naast het museum echter een woon- en logiesfunctie in het kasteel die het bestaande bestemmingsplan niet toestond. Ook de geplande aanbouw aan het kasteel, hoger dan de toegestane vier meter, week af van de mogelijkheden die binnen het bestemmingsplan vielen. Het bestemmingsplan voor het koetshuis is eveneens aangepast. Wat betreft de activiteiten 'het wijzigen van een beschermd Rijksmonument' en 'het bouwen' is door de gemeente het advies van de Commissie Ruimtelijke Kwaliteit, verzorgd door het Gelders Genootschap, overgenomen,

> LEES VERDER OP PAGINA 10

waarin geconcludeerd werd dat er in de plannen voor Huize Ruurlo sprake is van een "passende en openbare herbestemming" van het kasteel.

DE PLANNEN

Het museumgedeelte wordt gerealiseerd op de begane grond en de eerste verdieping. Een van de meest in het oog springende aanpassingen hiervoor is de aanbouw van een glazen entree met een hoogte van ruim zeven meter aan de achterkant van het kasteel. Ook wordt er een centraal trappenhuis in het gebouw geplaatst in de vorm van een wenteltrap om de verdiepingen met elkaar te verbinden. Deze trap komt op de plaats van de lift en toilettengroep die zich nu in het midden van het huis bevinden. Tegelijkertijd met het verwijderen van de lift en de toiletten wordt waar mogelijk gepoogd het interieur dat door de functie als kantoorgebouw vervlakt is, in oorspronkelijke staat terug te brengen.

De architect die verantwoordelijk is voor de verbouwing is Cor

> IMPRESSIE ENTREE HUIZE RUURLO

Bouwstra van architectenbureau Verlaan en Bouwstra. Bouwstra heeft met de transparante entree gekozen voor een hedendaagse aanbouw die duidelijk herkenbaar zal zijn als een moderne uitbreiding van het oorspronkelijke kasteel. Tegelijkertijd legt Bouwstra wel een link met de oudbouw. De glazen aanbouw komt aan de achterzijde, waar de inkassingen te vinden zijn voor de geplande maar slechts deels gerealiseerde en weer verdwenen achtervleugel. De glazen aanbouw, die zonder staalconstructie wordt uitgevoerd, wordt tegen de muur aan geklemd waardoor deze makkelijk weg te halen is en het metselwerk geen schade zal ondervinden. Om de nieuwbouw met de oudbouw te verbinden wordt er een nieuwe doorgang uitgebroken. Ook op de eerste verdieping staan er uitbraken gepland die een betere routing door het kasteel mogelijk moeten maken. Al jaren is Huize Ruurlo een populaire trouwlocatie. Tijdens de verbouwing tot museum is trouwen in het kasteel niet mogelijk. Hierna kunnen trouwlustigen volgens de plannen weer terecht in de raadzaal. De logisfunctie is ontworpen om hierop aan te sluiten; deze gaat dienst doen als bruidssuite. De beoogde woonfunctie betreft een dienstwoning voor een huisbewaarder. Beide worden gerealiseerd op de zolderverdieping. De horeca en de museumwinkel worden volgens de plannen in het souterrain van Huize Ruurlo gevestigd. Het koetshuis wordt omgebouwd tot depot.

GEVOLGEN VOOR KASTEEL HUIZE RUURLO

Op het eerste gezicht lijkt het aantal aanpassingen dat gepleegd wordt om het kasteel geschikt te maken als museum gering. Verscheidene van deze aanpassingen hebben een directe connectie met de oudbouw en worden reversibel uitgevoerd. Dit betreft de moderne aanbouw, maar ook het terugbrengen van wandbespanningen in de zalen die voorzien worden van een isolerende folie ten behoeve van de klimaatbeheersing. Er worden echter ook alteraties uitgevoerd aan het gebouw die wel ingrijpende gevolgen hebben. Zo is de uitbraak van een nieuwe entree die de oudbouw met de nieuwbouw verbindt niet reversibel, evenals de twee doorbraken die op de eerste verdieping zullen plaatsvinden. Het restaurant wordt in het souterrain - waar de oudste delen van huis aanwezig zijn - gerealiseerd. De kans is zeer groot dat er meer waardevolle elementen aanwezig zijn. Volgens de afgegeven omgevingsvergunning wordt archeologische begeleiding tijdens de werkzaamheden noodzakelijk geacht. Er is echter geen archeologisch vooronderzoek uitgevoerd aangezien er naar verwachting geen forse bodemingrepen gepleegd zouden worden die dit vereisen. Daardoor is het bodemarchief niet in kaart gebracht voordat de werkzaamheden van start gaan. Vooral in het souterrain, waar men het vloerniveau zal verlagen (uitgraven), is dit wel wenselijk. Ook het bouwhistorisch onderzoek is beperkt.

GEVOLGEN VOOR DE BUITENPLAATS HUIZE RUURLO

Er wordt gerekend op zo'n 30.000 museumbezoekers per jaar. De directe omgeving van Huize Ruurlo, nu een openbaar wandelpark, zal van zonsopgang tot zonsondergang te bezoeken blijven. Een aantal vrij toegankelijke paden wordt afgesloten ten behoeve van de veiligheid. De toegankelijkheid van Huize Ruurlo en de directe omgeving moet immers aangepast worden conform de eisen van de museale functie. De vraag is hoe de museumfunctie het cultuurhistorisch waardevolle parkontwerp van Petzold en zijn voorgangers beïnvloedt. Gaat het padenpatroon niet aangetast worden? Worden er geen obstakels geplaatst in de zichtassen ter afscheiding van het museumterrein? Dit lijkt niet voldoende onderzocht. Ook de Rijksdienst van het Cultureel Erfgoed is deze mening toegedaan. De RCE gaf in haar advies van februari 2014 op de plannen omtrent Huize Ruurlo aan dat er meer aandacht dient te worden besteed aan de relatie tussen het huis en zijn omgeving. Ook de parkeersituatie roept vragen op. Bij het huis zijn achttien parkeerplaatsen. Volgens de huidige berekening is dit voldoende om alle functies die in het kasteel gerealiseerd worden te bedienen. In het plan is niet opgenomen waar, mocht het nodig zijn, meer parkeergelegenheid mogelijk is.

HET MUSEUM VAN MELCHERS

Dit is niet de eerste keer dat het bestemmingsplan van een kasteel of buitenplaats wordt aangepast om een museale herbestemming mogelijk te maken. In *Kasteelkatern* 46 schetste de Werkgroep Bedreigde Kastelen de situatie op buitenplaats Voorlinden waar zakenman Joop van Caldenborgh vorig jaar groen licht kreeg om te starten met de bouw van Museum Voorlinden. In deze nu in aanbouw zijnde tentoonstellingsruimte wil Van Caldenborgh zijn privé-verzameling moderne en hedendaagse kunst, de Caldic Collectie, tentoonstellen. Museum Voorlinden is een project dat veel overeenkomsten vertoont met Huize Ruurlo. Opvallend is dat de oprichting van zowel het Museum voor Modern Realisme als Museum Voorlinden berust op persoonlijke ambities van een vermogende zakenman om een museum

te stichten voor de eigen kunstcollectie. In het geval van Hans Melchers gaat het om de overgenomen kunstcollectie van Dirk Scheringa, wiens museum nu leegstaat.

Een punt van aandacht is dan ook de vraag wat de toekomst van dit privé-museum zal zijn als de oprichter van het museum en tevens financier ervan wegvalt. Wat zal er dan gebeuren met het tot museum omgebouwde kasteel? Het beoogde open karakter van het nieuwe Carel Willinkmuseum zal een andere invulling van het gebouw lastig te realiseren maken zonder opnieuw flinke wijzigingen te moeten aanbrengen aan het kasteel en het interieur.

De Werkgroep Bedreigde Kastelen staat niet afkerig tegenover het gebruik van Huize Ruurlo als museum. Er is veel aandacht besteed aan het ontwerpen van een duurzame en passende aanbouw aan het kasteel. Volgens de Werkgroep kan deze lijn sterker doorgetrokken worden door ook op een aantal minder in het oog springende punten inzichtelijker te maken wat de museumfunctie betekent voor het kasteel en voor de buitenplaats als waardevol ensemble. Er moet altijd kritisch gekeken worden naar welke ingrijpende aanpassingen ervoor nodig zijn om van het huis een (rendabel) museum te maken, en of deze aanpassingen zonder afbreuk te doen aan het kasteel teruggedraaid kunnen worden als het museum geen langdurig project blijkt te zijn. De toekomst zal immers uitwijzen of het Museum voor Modern Realisme eenzelfde lot als het Scheringa Museum in Opmeer beschoren blijft. ■

> HUIZE RUURLO, LUCHTFOTO KLM AEROCARTO 1929

LITERATUUR

- Gelders Archief, 0894 Huis Ruurlo. Via: www.geldersarchief.nl/zoeken/?mivast=37&mizig=210&miadt=37&micode=0894&milang=nl&mizk_alle=0894&miview=inv2#inv3t1, (Geraadpleegd: 17 oktober 2014).
- Gemeente Berkelland, *Omgevingsvergunning; uitgebreide procedure*, (2014).
- Gemeente Berkelland, *Ruimtelijke onderbouwing: Verbouwing kasteel Huize Ruurlo*, (mei 2014).
- Hofland, Micha, 'Huize Ruurlo geeft geheimen prijs', *De Stentor*, (8 mei 2014).
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Beschrijving complex historische buitenplaats Ruurlo*, (4 mei 2012).
- Samenwerkende bureaus Beek & Kooiman Cultuurhistorie, BLG, Fennema Advies, SB4 Bureau voor historische tuinen, parken en landschappen, *Cultuurhistorische beschrijving, beheervisie en maatregelenplan landgoed Ruurlo. In opdracht van Staatsbosbeheer*, (2010).
- Staffhorst, Maaïke, 'Nieuw thuis voor Willink: Melchers maakt van de Achterhoek een kunstbestemming', *De Telegraaf*, (10 juli 2014).
- Woudstra, Jelger, 'Werk van Carel Willink gaat naar kasteel Huize Ruurlo', *De Volkskrant*, (25 april 2013).

EN HOE GOED FUNCTIONEERDEN DE SCHIETGATEN VAN KASTEEL HELMOND EIGENLIJK?

> door Rob Gruben

Rob Gruben is redactielid van K&B en eigenaar van BAAC bv

DOOR KVHTE (EIGEN WERK) VIA WIKIMEDIA COMMONS

Over de bouwgeschiedenis van het Helmondse kasteel is al veel bekend en geschreven. Ons beeld van die geschiedenis wordt echter telkens aangepast omdat nieuwe details aan het licht komen. Zo vormde een Duitse studie uit 2011 aanleiding om de Helmondse schietgaten voor pijl en boog eens nader te bekijken, met verrassend resultaat. Tegelijkertijd werd er voor enkele eerder als schietgaten geïnterpreteerde bouwsporen in de voorgevel een andere uitleg gevonden, namelijk die van werpsleuven. Indien dat klopt zou Helmond na Ammersoyen het tweede kasteel in ons land zijn met een dergelijke constructie. Zo blijft een eeuwenoud gebouw ons steeds weer stof geven voor nieuwe ideeën en hypothesen.

EEN MODERNE VIERKANTE BURCHT

Als vertrekpunt voor dit artikel is gekozen voor de bouwchronologie zoals die in 2001 op hoofdlijnen in het boek *De kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel* werd vastgelegd.¹ Dit boek vormt een uitstekende basis, omdat het in feite alles wat tot op dat moment van de bouwgeschiedenis bekend was in beeld heeft gebracht.

Het kasteel werd bij de bouw opgenomen in een waarschijnlijk gelijktijdig ontwerp om de marktnederzetting Helmond te voorzien van een omwalling (afb. 1). Helmond had haar stadsrechten

vermoedelijk verkregen kort vóór 1241,² maar pas in de late veertiende eeuw is er voor het eerst sprake van bakstenen stadspoorten. Tussen deze poorten in zullen we ons een aarden wal met buitengracht moeten indenken; een vergelijkbare situatie als in Eindhoven.³ Het Helmondse kasteel vormde de zuidwestelijke hoek van deze stadsverdediging. Voor de bouw ervan en de wens om de grachten via stromend water te kunnen voeden, schrokken er niet voor terug de loop van de rivier de Aa gedeeltelijk te verleggen. Deze ingrijpende activiteiten moeten zo omstreeks

1) R. Glaudemans en R. Gruben, 'Bouwen en verbouwen aan het kasteel van Helmond, circa 1350-2000', in: N. Arts, H. Roosenboom en L. van Zalinge-Spooren (red.), *De kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel* (Utrecht 2001), 76-115.

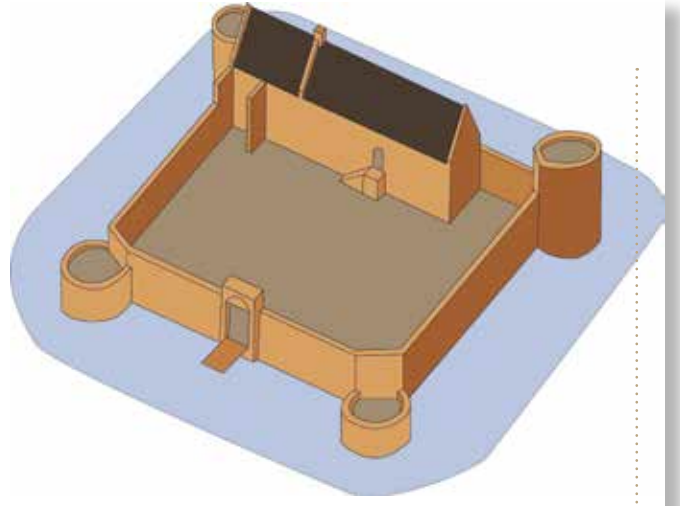
2) H. Roosenboom, 'Heren en vrouwen in het Helmondse kasteel', in: Arts, Roosenboom en Van Zalinge-Spooren, idem, 116-155, aldaar 120.

3) Vriendelijke mededeling Sem Peters, BAAC bv.

1320 zijn aangevangen en de realisatie ervan zal zeker meerdere decennia in beslag hebben genomen. Bovendien weten we dat het kasteel in 1331 als onderpand voor een lening werd gebruikt, die in 1335 geheel werd afgelost, waarmee het pandschap werd opgegeven. We kunnen er daarom veilig vanuit gaan dat de bouw van de Helmondse burcht in het tweede of derde decennium van de veertiende eeuw heeft plaatsgevonden.

Wat werd er toen gerealiseerd? Waar lag bij die grote bouwcampagne de nadruk op? Het bouwhistorisch onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat men er in eerste instantie vooral op gericht was een ommuring met vier hoektorens en een in tweeën opgedeelde woonvleugel onder een zadeldak te realiseren. Het onderzoek kon zelfs aantonen dat de beide voorste torens nog lange tijd laag en onafgebouwd zijn gebleven: woonvleugel en aansluitende torens aan de achterzijde hadden klaarblijkelijk meer prioriteit (afb. 2).

In het verleden is er al eens op gewezen dat Helmond hiermee past in een typologische ontwikkeling die het vierkante kasteel sedert zijn eerste verschijnen in de Nederlanden heeft door-gemaakt.⁴ De vroegste vierkante burchten tonen ons namelijk een nog volledig leeg binnenplein, rondom voorzien van een weergang op spaarbogen. Voorbeelden van deze ontwikkeling uit het laatste kwart van de dertiende eeuw worden onder meer gevormd door het Muiderslot en kasteel Medemblik. Van enige

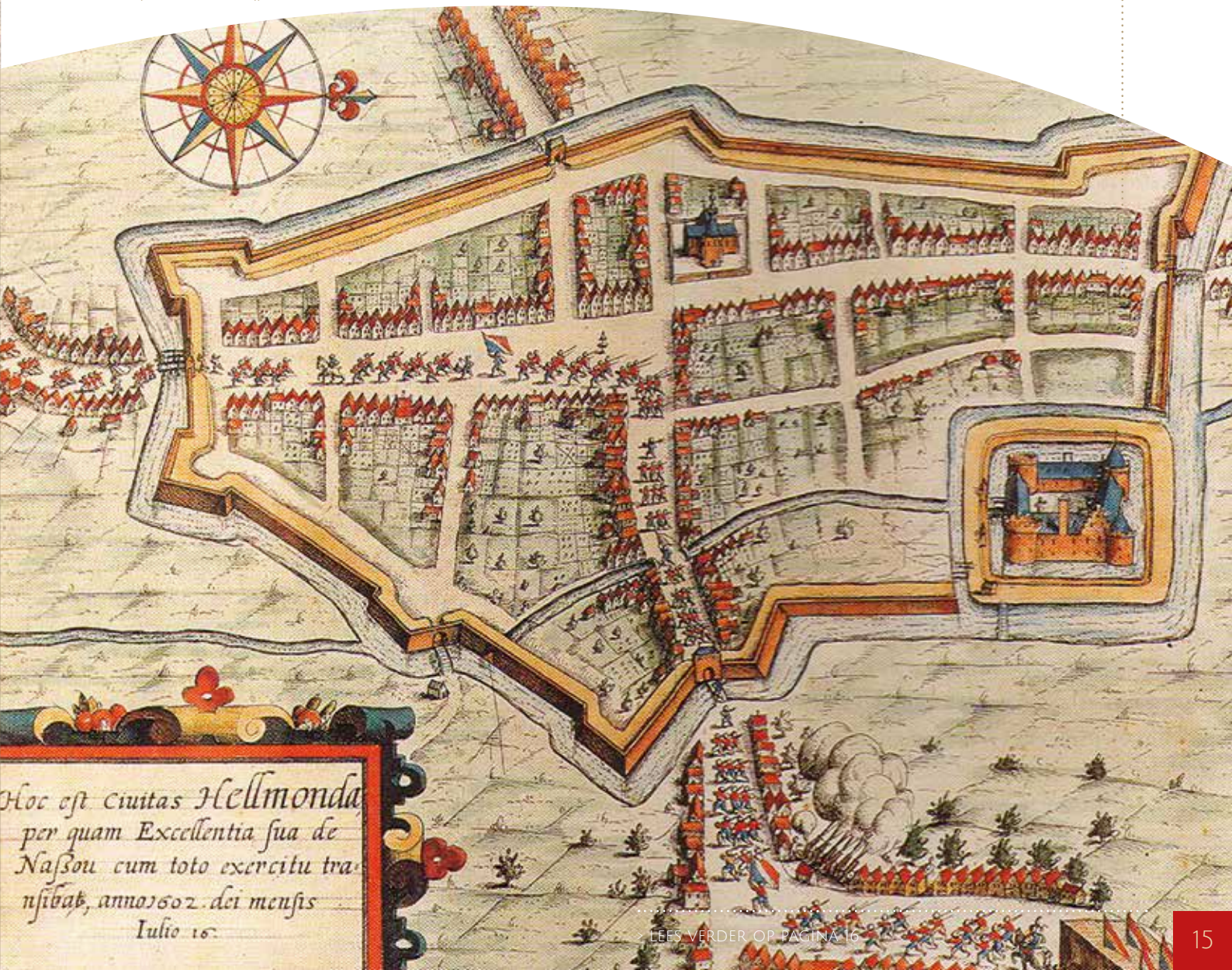

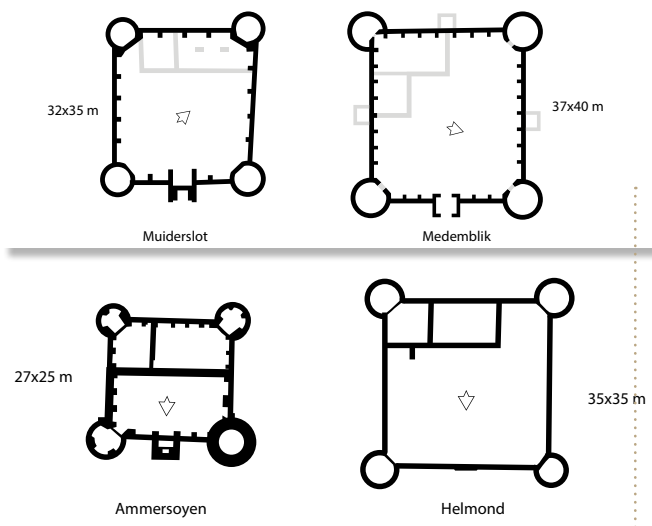
> AFB. 2 – EERSTE BOUWFASE VAN HET KASTEEL VAN HELMOND, CIRCA 1320, TEKENING EMILE KRIJGSMAN, BAAC BV.

stenen of permanente bebouwing op het binnenplein is in die eerste fase nog geen sprake. Waarschijnlijk zijn er wel semipermanente houten gebouwen op het plein aanwezig geweest, maar de aanvankelijke opzet om een zo leeg mogelijk binnenplein te creëren springt toch het meest duidelijk in het oog bij

4) R. Gruben, J. Kamphuis en A. Viersen, 'Viereckige Burgen in den nördlichen Niederlanden. Eine kritische Betrachtung', in: G. von Büren, H.-H. Häfner en G.U. Großman (red.), *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*, Forschungen zu Burgen und Schlössern 8 (München/Berlin 2004), 147-161.

> AFB. 1 – STADSPLATTEGROND VAN GUICCIARDINI UIT HET EERSTE KWART VAN DE ZEVENTIENDE EEUW.

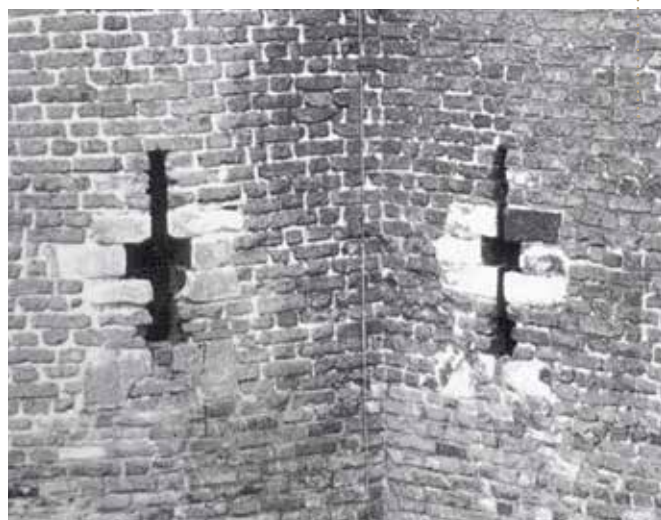
> AFB. 3 – DE VROEGSTE VIERKANTE BURCHTEN MET EEN AANVANKELIJK LEEG BINNENPLEIN (BOVEN) EN DE WAT LATERE KASTELEN WAARBIJ EEN ZAALBOUW AL DIRECT WERD AANGELEGD (BENEDEN)
TEKENING ÉMILE KRIJGSMAN, BAAC BV.

deze vroege vierkante burchten. Mogelijk volgde dit verlangen uit de functie als dwangburcht tegen de opstandige Friezen die het Muiderslot en Medemblik vervulden. Men kon er in theorie vele manschappen in onderbrengen. Helmond vormt samen met enkele andere bekende vierkante kastelen in ons land een iets latere ontwikkeling van het bovenbeschreven type, maar wel met het belangrijke onderscheid dat het in tegenstelling tot de dwangburchten al direct als adellijke behuizing werd opgetrokken. De opdrachtgever en bouwheer stamde uit het aanzienlijke maar verarmde Brabantse geslacht Berthout van Berlaer, en heette Jan. De financieel gezonde heerlijkheid Helmond, die hij in 1314 verkreeg, bood een interessante basis om letterlijk op verder te bouwen. In het hierboven al genoemde boek is een compleet hoofdstuk aan de heren en vrouwen van het Helmondse kasteel gewijd.⁵

HELMOND ALS ADELLIJKE WONING

Zo ongeveer op de overgang van de dertiende naar de veertiende eeuw zien we dat het vierkante kasteel niet alleen meer algemeen gangbaar wordt, maar tevens door minder aanzienlijke heren als woonstede werd gekozen. Daarvóór was dit type burcht

> AFB. 4 – TWEE OORSPRONKELIJK VOOR PIJL EN BOOG BESTEMDE SCHIETGATEN DIE LATER WERDEN OMGEBOUWD VOOR VUURGESCHUT.

> AFB. 5 – EEN TE KRAPPE SCHIETNIS (LINKS) EN ALS GEVOLG DAARVAN EEN UITERST BEPERKT BLIKVELD (RECHTS)
UIT BERNGES 2011

vooral een uitvalsbasis voor legertroepen. Aanvankelijk - in de late dertiende eeuw - was het realiseren van dergelijke grote complexen namelijk zowel politiek als financieel voorbehouden geweest aan de landsheerlijke adel, die veel meer dan de latere, meer lokale adel, haar territorium moest bewaken en haar aanspraken daarop kracht moest bijzetten. Vaak gebeurde dat met veel uiterlijk vertoon van macht in de vorm van legertroepen, waarvoor het nieuwe type van de vierkante burcht dan een geschikte uitvalsbasis vormde. Vanaf ongeveer 1300 zien we echter ook minder belangrijke edellieden met een goed gevulde beurs voor dit type kiezen. In Noord-Brabant en het direct aangrenzende Gelderland vormen de kastelen van Helmond en Ammersoyen daarvan wel de beste voorbeelden. Ik dateer ze beide ook in dezelfde tijd, namelijk zo omstreeks 1320.⁶ Het meest opvallende verschil met de vroegere 'landsheerlijke' burchten bestaat erin dat Ammersoyen en Helmond al direct van de start voorzien werden van een zaalgebouw (afb. 3). Beide kastelen tonen bovendien legio staande tanden, waaruit kan worden opgemaakt dat naast de hoofd vleugel (traditioneel onderverdeeld in twee ruimten met de romantische benamingen 'ridderzaal' en 'kemenade' – 'vrouwenvertrek') ook andere woongebouwen waren gepland.⁷

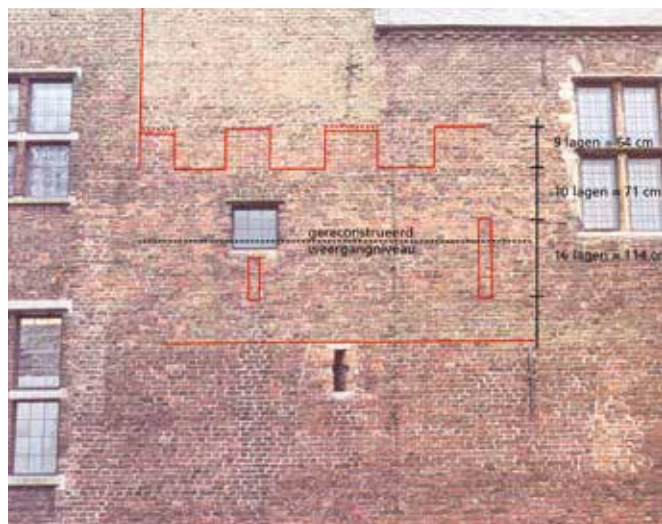
> AFB. 6 – HET PRINCIPE VAN DE VLIEGENDE STEIGER.
TEKENING DIK DE ROON.

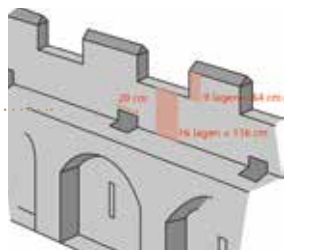
5) Roosenboom, 'Heren en vrouwen in het Helmondse kasteel', 116-155.

6) Gruben, Kamphuis en Viersen, 'Viereckige Burgen', 161 noot 30.

7) Voor de bouwgeschiedenis van Ammersoyen, zie E.C. barones van der Borch tot Verwolde-Swemle, 'Het kasteel en iets over zijn bewoners', in: D.J.G. Buurman (red.), Ammersoyen. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen (Zutphen 1986), 13-117.

> AFB. 8 – ENKELE FOTO'S VAN DE WERPSLEUVEN IN KASTEEL AMMERSOYEN (RECHTSBOVEN) EN DE BOUWSPOREN IN DE FRONTMUUR VAN KASTEEL HELMOND (HIERBOVEN). MOGELIJK IS HET VERDEDIGINGSSYSTEEM VAN WERPSLEUVEN OOK TERUG TE VINDEN IN DE GEKANTEELDE VOORMUUR VAN KASTEEL HELMOND (RECONSTRUCTIE LINKSONDER) TEKENING ÉMILE KRIJGSMAN, BAAC BV.

> AFB. 9 – GESINTERDE BAKSTEENKOPPEN IN DE VORM VAN KRUIZEN IN DE RECHTER VOORTOREN VAN KASTEEL HELMOND: MOGELIJK RECHTSSYMBOL EN MEESTERPROEF TEGELIJKERTIJD.

> AFB. 7 – VERSCHIL IN DETAILLERING TUSSEN HET BOOGFRIES OP DE TOREN LINKSVOOR (CIRCA 1450) EN DE TOREN RECHTSVOOR (CIRCA 1500).

Die zouden dan worden gerealiseerd als de financiële middelen of politieke situatie dat weer toelieten, al kan men in sommige gevallen vaststellen dat er wellicht maar één enkel bouwseizoen tussen de verschillende fasen zit.

Helmond en Ammersoyen zijn bij lange na niet de enige kastelen die op deze wijze in de periode 1300-1350 werden opgetrokken. We kunnen er elders in den lande nog vele aanwijzen die een overeenkomstige ontwikkeling hebben doorgemaakt. Het uitgangspunt van de bouwheren zal daarbij vaak gelijk zijn geweest: aan de ene kant de keuze voor het meest moderne type, zijnde de vierkante burcht. Die vormde vanwege omvang en benodigde middelen namelijk direct een statussymbool voor de bouwheer. Aan de andere kant de behoefte om te beschikken over een representatieve zaal met annex een wat kleinere, meer private ruimte. Vrijwel zonder uitzondering volgt de verdeling van de vleugel in die twee ruimten de verhouding 2/3 : 1/3. In aansluitende torens en op de verdieping(en) vonden dan woon- en slaapvertrekken hun plaats, vaak ook een kapel, terwijl de keuken meestal in de kelder terug te vinden was. Een dergelijke opzet is ook bij de oudste fase van Helmond aangehouden.

DONDERBUSSEN EN SCHIETGATEN

Zo vanaf het midden van de veertiende eeuw zien we een verdere ontwikkeling, gestuurd door de opkomst van het vuurgeschut. We weten dat al in 1346 donderbussen aanwezig waren op kasteel Vreeland. Daarna nemen de meldingen over het gebruik van vuurgeschut snel toe, bijvoorbeeld in 1348 te Deventer en 1351 te Den Haag.⁸ Aanvankelijk waren die bussen gevaarlijker voor de gebruiker dan voor degenen op wie ze gericht werden, maar dat veranderde snel. Het logische gevolg was dat kastelen hun verdedigingssystemen hierop gingen aanpassen. De oude schietgaten voor pijl en boog maakten geleidelijk plaats voor meer moderne schietgaten voor vuurgeschut. Ook in Helmond is deze ontwikkeling waarneembaar, want op kelderniveau is bij de torens te zien dat de oude sleuven voor het boogschieten ver-

bouwd werden voor haakbussen, waarbij de onderzijde van de schietgaten oorspronkelijk gevormd werd door vier natuurstenen blokken, die samen een ronde mond vormden voor de donderbus (afb. 4). Die verbouwing vormt een belangrijke bevestiging voor de al eerdere genoemde datering van de bouwtijd van het kasteel omstreeks 1320. Dat doet overigens ook het toegepaste metselverband, want dat is bij Helmond een Vlaams verband dat in deze streken vrij abrupt rond 1325 in onbruik raakt.

De oorspronkelijke hoogte van de Helmondse schietnissen voor pijl en boog is tamelijk gering. En daarmee stuiten we op een merkwaardig nieuw inzicht. Een Duitse studie uit 2011 heeft namelijk aangetoond dat de aangebrachte schietgaten van een vijftal kastelen in de Elzas, twee burchten aan de Midden-Rijn en een versterking in de Pfalz - alle daterend uit de periode 1250-1350, dus de tijd vóór het vuurgeschut - in verreweg de meeste gevallen totaal onbruikbaar waren!⁹ De conclusie is onmiskenbaar dat deze schietsleuven eigenlijk meer een symbolische afschrikfunctie hadden dan dat zij werkelijk militair defensief nut hadden. We kunnen niet uitsluiten dat dit ook voor de Nederlanden opgaat. Een leuk weetje uit de Duitse studie wil ik u niet onthouden. In de meeste gevallen kon de boogschutter niet met zijn circa 1,60 meter lange boog in de schietnis staan: de nissen waren hiervoor niet hoog genoeg. Dit hield in dat de boogschutter aan de binnenkant van de muur vóór de nis moest gaan staan wilde hij kunnen schieten. Maar daardoor werd zijn zicht door de smalle schietsleuf enorm beperkt (afb. 5). Het gezichtsveld was zo smal, dat wanneer een aanvaller op 15 meter afstand - dus laten we zeggen aan de overkant van de gracht - voorbij liep, de boogschutter slechts 0,06 seconde de tijd had om hem te raken!¹⁰ U ziet hoe onmogelijk het praktische militaire gebruik was. Het is niet uitgesloten dat dit ook bij Helmond en vele kastelen meer uit die periode het geval was.

Nadat het kasteel in de tweede helft van de veertiende eeuw geschikt was gemaakt voor het gebruik van vuurgeschut, hoe beperkt dat ook geweest moge zijn, bouwde men snel door naar

8) H.L. Janssen, 'Het bisschoppelijk kasteel Vreeland ca. 1258 - ca. 1700', in: *Castellogica, mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting III* (Doorn 1993), 31-48, aldaar 46 noot 45.

9) R. Bernges, 'Über die militärischen Nutzen von frühen Schießscharten im deutschen Burgenbau', *Burgen und Schlösser, Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege* nr. 1 (2011), 22-37.

10) Bernges, 'Ergänzungen und Erläuterungen zum Schießscharten', idem, 183-186, aldaar 184.

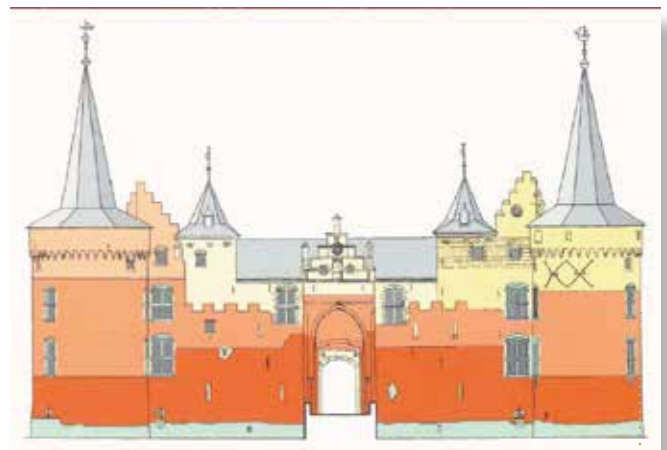

> AFB. 10 – IN 1549 AANGEBRACHTE BALKLAAG MET MOERBALKEN, KINDERBINTEN EN TIJDSKARAKTERISTIEKE SLEUTELSTUKKEN IN ÉÉN VAN DE VLEUGELS OP DE VERDIEPING VAN HET KASTEEL

een U-vormig complex met drie vleugels rond de nog steeds tamelijk grote binnenplaats. Rond 1402 was dat alles gerealiseerd. Het is waarschijnlijk om die reden dat in het verleden abusievelijk is aangenomen dat dit het bouwjaar van het kasteel moest zijn.¹¹ Men vindt dat jaar ook tegenwoordig nog als witte keitjes in de verder donkere bestrating van het binnenplein. Dat het jaartal tijdens de restauratie van 1920-1923 zou zijn aangetroffen op een houten balk in de kapconstructie lijkt me erg onwaarschijnlijk. In die tijd dateerde men nog geen bouwfasen. Dat gebruik komt pas zo rond het midden van de zestiende eeuw in zwang. Gedurende deze bouwfase werd ook de linker voortoren verhoogd. Nog weer later (omstreeks 1450) werd deze toren op dezelfde hoogte gebracht als de beide torens achteraan. De bouwsporen van de zogenaamde vliegende steiger waarmee men dat deed zijn tot op de dag van vandaag bewaardgebleven (afb. 6). De rechtertoren zou pas omstreeks 1500 worden verhoogd en dat verschil in bouwtijd verradt zich nog in de afwijkende detaillering van het boogfries van de linker- en de rechter voortoren (afb. 7).

DE BOUWCAMPAGNE TOT AAN 1402

Maar terug naar de grote bouwcampagne van de tweede helft van de veertiende eeuw, die in 1402 haar voorlopige afsluiting vond. In die periode werd namelijk de voormuur van het kasteel voorzien van een gekanteelde muur met weergang op spaarbogen. De kantelen zijn nog steeds goed te zien. Een van de nieuwe inzichten waar in het begin van dit artikel sprake van was, wordt gevormd door een tweetal schietgatvormige openingen die gelijktijdig met de kanteling en de weergang in deze muur

> AFB. 11 – DE IN MEERDERE BOUWFASEN TOT STAND GEKOMEN SYMMETRISCHE VOORGEVEL VAN KASTEEL HELMOND.

werden aangebracht. Het niveau van deze gaten is erg merkwaardig: ze beginnen namelijk net boven het (in gedachten gereconstrueerde) loopvlak van de weergang en gaan dan neerwaarts. Het kunnen dus geen schietgaten zijn geweest en bij nadere beschouwing zijn ze daar misschien ook wel wat te breed voor. Ik sluit het daarom niet uit dat we hier van doen hebben met zogenaamde werpsleuven. Die lopen schuin door de muur neerwaarts en men kon er allerlei onaangename zaken doorheen gooien om eventuele aanvallers af te schrikken. We kennen dergelijke werpsleuven in Nederland uitsluitend in kasteel Ammersoyen (afb. 8).¹² Daar dateren ze uit de bouwtijd van omstreeks 1320. In Helmond zijn ze wat jonger, namelijk tweede helft veertiende eeuw. We kunnen deze interessante hypothese helaas niet controleren, omdat daarvoor destructief onderzoek noodzakelijk is. Laat hier benadrukt zijn dat de duiding speculatief is en dat de bouwsporen zeker ook ruimte laten voor andere verklaringen! Zoals opgemerkt werd de toren rechtsvoor als laatste omstreeks

11) Jac. J.M. Heeren, *Geschiedenis van het kasteel-raadhuis en de heren van Helmond* (z.p. [’s-Hertogenbosch] 1938), 57.

12) Edwin Orsel, 'Kasteel Ammersoyen ouder dan gedacht?', in: B. Aarts, W. Landewé, B. Olde Meierink en F. Vogelzang (red.), *Ambitie in steen. Bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland* (Wijk bij Duurstede 2012), 165-179, aldaar 170.

1500 op hoogte gebracht. Op het in detail afwijkende boogfries werd al gewezen, maar evenzeer interessant is het metselwerk daaronder, dat sporen van metselkruizen van gesinterde baksteenkoppen bezit (afb. 9). Dat soort versieringen treffen we het meest aan bij kerken, kloosters en abdijen, incidenteel ook bij kastelen, boerderijen en woonhuizen.¹³ In Helmond kunnen we er een tweeledige verklaring voor geven. De eerste is de meest bekende en wordt op rondleidingen ook vaak verteld, namelijk dat de kruizen dienden om aan te geven dat de heer van Helmond beschikte over het hoge of halsrecht, het recht dus om zelf de doodstraf op te leggen, dat de heer van Helmond in 1388 had verworven. Dergelijke symboliek was voor de ongeletterde middeleeuwse mens van groot belang en de in vorm van een Andreaskruis aangebrachte gesinterde bakstenen waren een min of meer algemeen aanvaard en begrepen teken voor het voeren van rechtspraak.¹⁴

De tweede betekenis is veel minder bekend, namelijk dat de kruizen werden gemetseld als een soort meesterproef¹⁵. Het is eigenlijk merkwaardig dat de kruizen van Helmond hier nooit eerder mee in verband zijn gebracht. In de door gilden beheerste middeleeuwen waren de taken van leerling, gezet en meester duidelijk begrensd. Zo mocht een meestermetser alle voorkomende metselwerken uitvoeren, daar waar dat voor leerling en gezet niet zo was. Wanneer nu een gezet eraan toe was meester te worden, dan moest hij daartoe een zogenaamde meesterproef afleggen. Die kon er bijvoorbeeld in bestaan om in de ronde toren van kasteel Helmond de genoemde kruizen te maken. Vanwege de ronding van de toren en de enorme hoogte van de kruizen is dit namelijk geen eenvoudige klus. Het metselverband en de voegen moeten uiterst nauwkeurig zijn, omdat het kruis anders gaat 'zwabberen'. De gezet kon door het volbrengen van deze test dus bewijzen dat hij over de vaardigheden van een meester beschikte en daardoor waardig was om tot die rang te worden bevorderd. De kruizen op de rechter voortoren van Helmond kunnen dus zowel een rechtssymbool als een meesterproef aanduiden. Overigens kennen we de meest vreemde figuren en benamingen voor dit soort proeven. Wat te denken van toverknoop, calvariekruis of gevulde kelk!

BRAND!

In de nacht van 10 op 11 februari 1549 brak een grote brand uit op het kasteel. Deze heeft enorm veel schade aangericht aan het complex en grondige herstellingen en vernieuwingen waren noodzakelijk. Kappen en balklagen van de vleugels werden compleet vervangen. De toen toegepaste sleutelstukken zijn zeer karakteristiek voor deze tijd (afb. 10). Modern dendrochronologisch of jaarringenonderzoek leverde dan ook weinig verrassend een kapdatum van 1549 voor het gebruikte constructiehout op. Men maakte van de gelegenheid gebruik de westelijke vleugel een stuk breder op te bouwen, waardoor er inwendig veel meer ruimte ontstond. In de archiefstukken die handelen over de herstelling en verbreding van deze vleugel is dan ook sprake van het 'nyewerck'.¹⁶

Maar niet enkel bestaande bouwmassa's werden vernieuwd en gemoderniseerd, tevens werd de catastrofale brand aangegrepen om een poortvleugel op te trekken. Die was er tot dan toe namelijk niet geweest. De huidige topgevel boven de poort vertoont in zijn architecturale vormgeving dan ook een typisch voor het midden van de zestiende eeuw zijnde mix van laatgotische en

vroegrenaissance kenmerken. Daarmee verkreeg het voorfront van het kasteel het symmetrische uiterlijk waar hij zo bekend om is geworden (afb. 11). Een geoefend oog ziet echter ook tegenwoordig nog dat het een samenspel is van diverse bouwfasen, soms eeuwen in de tijd uit elkander liggend. Aan de brand zelf herinnert ons nog de houten bovenbalk (latei) van het raampje rechtsboven in de westelijke vleugel. Die latei is namelijk sterk aangetast door de brand. Maar omdat eikenhout door brand aanvankelijk zijn sterkte niet verliest, heeft men de latei gewoonweg laten zitten en geïntegreerd in de nieuwbouw van 1549. Zij vormt daardoor een merkwaardig relict uit deze ingrijpende fase van de kasteelgeschiedenis.

Pronkstuk van het herbouwde kasteel vormde ongetwijfeld de zaalbouw aan de achterzijde. Die werd namelijk uitgevoerd met een opengewerkte kap, waardoor een zaal van bijna 13 meter hoogte ontstond. Het meest bekende voorbeeld van zo'n hoge zaal vinden we natuurlijk op het Binnenhof in Den Haag. In Helmond was de situatie in die zin afwijkend, dat de eikenhouten kappanten en daksporen van een vlakke betimmering waren voorzien waarop een versierende leemstuc laag was aangebracht, vermoedelijk voorzien van schilderijen, stempels of beide. De resterende delen van het leemstuc zijn helaas dusdanig klein, dat over de versiering ervan niets met zekerheid kan worden gezegd. Dergelijke stucplafonds kennen we van meerdere rijk uitgevoerde gebouwen rond die tijd. In de Berckepoort te Dordrecht zijn ze waarschijnlijk het meest compleet bewaardgebleven.¹⁷ De leemstuc dateert daar uit 1562. Het was een moderne en luxueuze, maar ook zeldzame afwerking en de heren van Helmond zullen er zeker goede sier mee hebben gemaakt bij hun gasten.

RESTAURATIE DOOR HANRATH

Hoewel in 1683 nog een prachtige barokke gevel wordt opgetrokken aan de binnenpleinzijde van de hoofdvleugel (waarbij de grote hoge ridderzaal van tussenverdiepingen werd voorzien), heeft het kasteel na de herstellingen van 1549 in feite geen structurele veranderingen meer ondergaan. Dat bleef zo tot aan de restauratie van 1920-1923. Onder leiding van de Gooise architect J.W. Hanrath (1867-1932) werden toen ingrijpende restauratiewerkzaamheden uitgevoerd, waarbij onder andere de barokke gevel werd afgebroken. Hanrath zorgde ook voor de vele ramen die de voorheen gesloten buitenzijde van het kasteel nu plots verkreeg. Die ramen waren noodzakelijk vanwege de functie als gemeentehuis die het gebouw zou gaan vervullen. Dat bracht ook met zich mee dat op het binnenplein aan twee zijden vóór de oude woonvleugels een nieuwe muur werd opgetrokken, waardoor in lengterichting langs de vleugels een gang ontstond. Uiterst praktisch, zeker, maar het binnenplein werd er wel aanzienlijk door verkleind. Hoewel het middeleeuwse karakter door de ingrepen ernstig werd aangetast, is de bouwmassa zelf voor het merendeel intact gebleven. Bovendien werd er in de jaren twintig van de vorige eeuw met veel vakmanschap, kennis en traditionele technieken gewerkt, waardoor een verzorgd complex ontstond en het bestaan van het gebouw weer voor langere tijd was gegarandeerd. Tot 2001 heeft de gemeente er geresideerd, waarna het kasteel de huidige functie van museum kreeg. En daar kunnen we als kasteelliefhebbers alleen maar tevreden mee zijn. ■

13) H.H.M. Srijbos, 'Metseltekens: figuren, tekens en symbolen in baksteen-metselwerk', *Restauratievademecum Rijksdienst voor de Monumentenzorg*, Zeist 1993/32), RV-blad Metselen 01-1 t/m 01-18, aldaar 01-4.

14) W.H.Th. Knippenberg, 'Oude rechtstekens in bakstenen kerkmuren', *Brabantse Oudheden, bijdragen tot de studie van Brabants Heem XVI* (Eindhoven, 1977), 241-258.

15) Srijbos, 'Metseltekens', 01-16.

16) Gaudemans en Gruben, 'Bouwen en verbouwen aan het kasteel van Helmond' (2001), 100.

17) A.H.M. Gaudemans en J.A. van der Hoeve, 'De Berckepoort in Dordrecht. De praktische toepassing van bouwhistorisch onderzoek (ontleding) in het ontwerpproces', *Bulletin KNOB* 94 (1995) 5, 156-162.

VERGETEN KASTELEN IN BEELD

> door Bas van der Laan

Bas van der Laan MA studeerde archeologie in Leiden en is werkzaam voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Sinds enige jaren is in de literatuur aandacht ontstaan voor een type kasteel dat gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van meerdere concentrische wallen en grachten. Het geheel doet van bovenaf gezien vaak denken aan een schietschijf. Deze kastelen blijken historisch vaak vrij onbekend te zijn. Ook archeologische gegevens zijn in veel gevallen schaars. Het is veelzeggend dat in de afgelopen jaren sommige van deze versterkingen zijn ontdekt, op oude luchtfoto's, in het Actueel Hoogtebestand Nederland en op satellietbeelden.

RINGGRACHTENKASTELEN

In haar bachelorscriptie behandelt Spiekhout een type versterking dat zij kenmerkt als 'complexen met meervoudige ronde wallen- en grachtenstelsels'. Dit type komt voor in drassige gebieden en heeft naast de genoemde wallen en grachten ook een licht verhoogd binnenterrein. Deze versterkingen zouden vooral in de dertiende eeuw voorkomen. Volgens Spiekhout is het type een variant op het mottekasteel, morfologisch aangepast aan het landschap. Evenwel is het mottekasteel in de dertiende eeuw op zijn retour, terwijl het hier besproken type dan juist opkomt. Een interessante vraag is wat de verhouding tussen de beide types is, en breder: welke positie het heeft in de kastelentypologie. Is het fenomeen puur gebonden aan het landschap, of is het in sommige gevallen tevens een financieel aantrekkelijk en goed verdedigbaar alternatief voor grotendeels uit (bak)steen bestaande kastelen? Een bijkomende vraag is of de aanwezigheid van meerdere grachten een defensief voordeel betekent ten opzichte van een enkele brede gracht. Dit zou eigenlijk in de praktijk getest moeten worden. In ieder geval zal bij een versterking met meerdere grachten en wallen moeilijk door te dringen zijn tot het centrum. Een aanval die door de eerste gracht

met drassige ondergrond gewaad is, moet vervolgens vanuit het water een walletje beklimmen. Eenmaal op dit walletje is hij kwetsbaar en dekking zoeken kan niet, en dan moet hij nog een paar grachten door en nog een paar walletjes over voor hij eindelijk bij de centrale versterking is. Let wel, hier wordt uitgegaan van de gedachte dat het grachtenstelsel diende als een soort

> KASTEEL ZWIETEN,
TEKENING ROELANT ROGHMAN 1646-1647,
COLLECTIE NKS

hindernisbaan om vijanden op een afstand te houden van het binnenterrein, waar de verdedigers in dat geval geconcentreerd waren. Dit lijkt waarschijnlijker dan dat de verdedigers zelf in de watergordels gingen zitten.

Er is veel te zeggen voor de opvatting deze versterkingen niet als 'mottekastelen' weg te schrijven. De centrale verhoging is te laag om volgens de algemeen gehanteerde definitie een motte te mogen heten. Uitgaande van een puur morfologische term, die aansluit op de typologie van Janssen, is in dit artikel gekozen voor de term ringgrachtenkasteel. Het type komt onder meer voor in grote delen van holoceen Nederland.

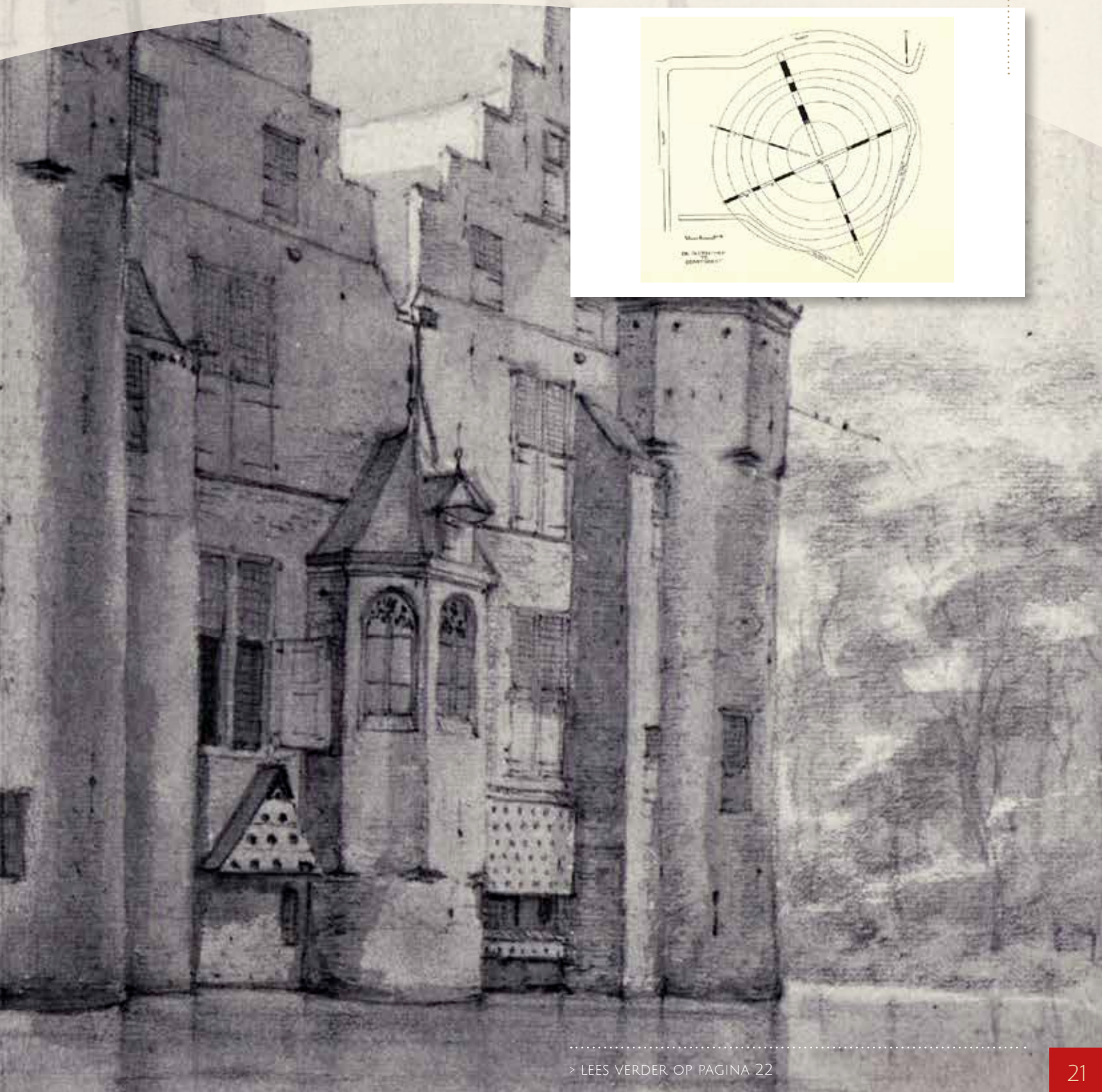
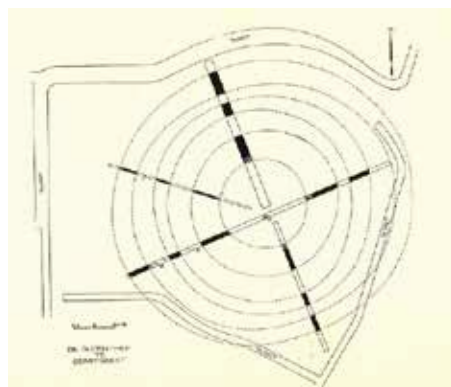
EEN COMPLEX AAN DE WASBEEKLAAN IN WARMOND

In 2012 kon de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed waarnemingen verrichten op een terrein aan de Wasbeeklaan bij Warmond. Hier was men in die tijd net begonnen met de aanleg van een

jachthaven. De lokale historische vereniging wees op een ronde structuur ter plaatse, te zien op een oude luchtfoto. Die structuur werd in verband gebracht met een middeleeuwse versterking, een voorloper van het huis Oud-Alkemade. Zonder uitvoerig in te gaan op de aanloop naar de waarnemingen, kan geconcludeerd worden dat dit complex, dat helaas zeer beperkt onderzocht kon worden, een ringgrachtenkasteel moet zijn geweest. En verder, dat de aanwezigheid ervan pas duidelijk werd nadat een oude luchtfoto was bestudeerd.

De resten van het complex bestonden uit twee wallen en grachten, die min of meer halfrond liepen. Binnen deze omgrachtingen bevond zich een met klei opgehoogd binnenterrein. Op basis van gevonden aardewerk en baksteen is de versterking gedateerd tussen circa 1225 en 1400.

> AFB. 1. – DE OUDEN HOF BIJ OEGSTGEEST. BRAAT 1941

ROND WARMOND

Warmond is gelegen op de geestgronden, aan weerszijden oorspronkelijk door natte laagten omgeven. Op de strandwal bevindt zich nu kasteel Warmond, waarvan het oudste gedeelte mogelijk teruggaat tot in de dertiende eeuw. In de buurt hiervan zijn meerdere ringgrachtenkastelen bekend, en ook enkele mogelijke exemplaren. Een zeer interessant complex is de Ouden Hof bij Oegstgeest, in 1940 door W.C. Braat voor het eerst archeologisch onderzocht. De Ouden Hof bestaat uit drie concentrische cirkelvormige grachten rond een binnenterrein (afb. 1). Dit binnenterrein was volgens Braat vermoedelijk iets opgehoogd. Op dit terrein zou een ringmuur gestaan hebben, zonder verdere bebouwing. Het vondstmateriaal was niet ouder dan het eind van de twaalfde eeuw. Op basis van een luchtfoto uit 1938 is door Van Doesburg en De Boer een vierde concentrische gracht vastgesteld. Vlakbij de Ouden Hof is onlangs een tweede ringvormige structuur opgemerkt, opnieuw op een luchtfoto, uit 1944. Een ander voorbeeld van een ringgrachtenkasteel is Oud-Teylingen, in 1965 onderzocht door J.G.N. Renaud. Het complex staat op een onregelmatig rond terrein, ook hier met een ringmuur. In het noordwesten zijn tegen de muur resten gevonden van een woontoren met aanbouw. In het zuiden stond een poorttoren. Renaud vermoedde een datering tussen 1250 en 1300. Hier geeft vooral de kadastrale kaart een mooi beeld van het complex als geheel (afb. 2).

In de Hofpolder en de Boterhuispolder zouden zich ook voorbeelden van dergelijke complexen kunnen bevinden, maar hierover bestaat nog geen zekerheid. In het geval van de Hofpolder is de term 'hof' een aanwijzing dat er een versterking geweest is. Ook het daar aanwezig ronde perceel, zoals afgebeeld op de kaart van Johannes Dou uit 1667, rechtvaardigt (veld)onderzoek naar dit terrein.

Uit het voorbeeld van de Wasbeeklaan te Warmond is op te maken dat ringgrachtenkastelen vaak grotendeels of geheel onbekend zijn. Historisch is er soms weinig over terug te vinden en dan vaak alleen als men het complex heeft opgemerkt en naar historische aanknopingspunten is gaan zoeken. Misschien heeft dit te maken met het kennelijk vroege verdwijnen van de ringgrachtenkastelen. In veel gevallen lijken ze in de veertiende eeuw te zijn verlaten, om vervangen te worden door een nieuw kasteel op enige afstand van het oude. Deze opvolgers bestaan soms nog, en anders zijn ze meestal in ieder geval (uitgebreid) getekend en beschreven. Hun voorgangers, de ringgrachtenkastelen, lijken daarentegen in de vergetelheid te zijn geraakt. Totdat iemand op een oude luchtfoto, een kaart of een satellietbeeld 'iets vreemds' ziet.

HERONTDEKKING

Een belangrijk middel om deze complexen te traceren, is het bestuderen van oude luchtfoto's, satellietbeelden, het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN1 en AHN2) en oud kaartmateriaal. Luchtfoto's die zich bijzonder goed lenen voor dit soort onderzoek, zijn de foto's die de RAF tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog boven Nederland heeft gemaakt. Vaak geven deze foto's de situatie weer vóór de grote stads- en dorpsuitbreidingen en vóór allerhande ingrijpende landschappelijke veranderingen, zoals de ruilverkaveling.

Een goed voorbeeld van zowel de onbekendheid van ringgrachtenkastelen als de mogelijkheid om ze op te sporen is een complex aan de Handelsweg in Kamerik. De schrijver viel bij het bestuderen van het AHN2 een ronde gracht op, te zien in een weiland direct ten westen van de kern van Kamerik (afb. 3).

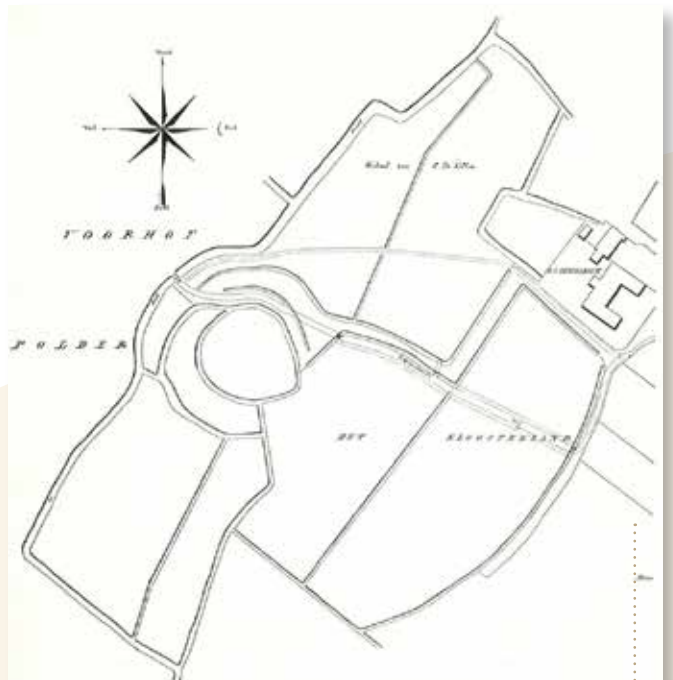
Google Maps laat ter plaatse een vorm zien die een versterking van het hier behandelde type doet vermoeden (afb. 4). In Archis kwam het complex nog niet voor, evenmin op de gemeentelijke waardenkaarten en kennelijk heeft het reliëf voorheen niemand aan een middeleeuwse versterking doen denken. Dit laat zien hoe onbekend deze complexen kunnen zijn. En onbekend maakt onbemand op archeologische verwachtingskaarten, met alle gevolgen van dien als het ter plaatse tot bodemverstoring komt, zoals in het geval van de Wasbeeklaan.

Een ander voorbeeld is de Kromme Kamp bij Waarder, die door De Boer onder de aandacht is gebracht. De Boer heeft op basis van het AHN alternatieve lopen van een veenriviervtje gereconstrueerd, die door en om het complex liepen. Ook bleek uit het AHN dat het complex een meervoudig grachtenstelsel heeft gehad (afb. 5).

Voorzichtigheid bij het gebruik van de genoemde hulpmiddelen is wel geboden, in meerdere opzichten. Het complex bij Kamerik is veel minder goed te zien op de satellietbeelden van Bing Maps dan op die van Google Maps. Dit soort verschillen kan te maken hebben met bijvoorbeeld droogte. Een blik in het AHN kan duidelijkheid verschaffen, hoewel het ook kan voorkomen dat op satellietbeelden duidelijk een of meerdere ringvormen te zien zijn, terwijl hier in het AHN weinig tot niets van zichtbaar is. Het is daarnaast erg verleidelijk om 'spoken te gaan zien'. Ieder vreemd ribbeltje kan in de ogen van een onderzoeker al gauw veranderen in een wal of een gracht. Het is belangrijk om nuchter te blijven kijken en bij twijfel uit te zoeken wat de structuur kan zijn. Vaak blijkt dan al snel dat er geen reden is om aan iets archeologisch waardevols te denken. Een reliëf, te zien op een AHN2-beeld, werd door meerdere onderzoekers aanvankelijk als 'iets interessants' beschouwd, maar bleek bij het raadplegen van Google Maps een... honkbalveld!

HERINTERPRETATIE

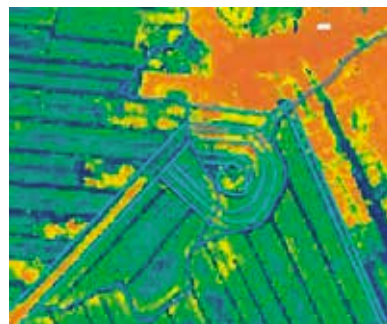
Nu er meer aandacht en discussie is over ringgrachtenkastelen, blijken sommige oude opvattingen te moeten worden herzien.

> AFB. 2. OUD-TEYLINGEN OP EEN KADASTRALE KAART UIT 1839. RENAUD 1969.

> AFB. 3. DE VERMOEDELIJKE MOERASMOTTE TEN OOSTEN VAN KAMERIK (MIDDEN). DE VERDIEPING TUSSEN HET RONDE BINNEN-TERREIN EN DE WAL IS DUIDELIJK TE ZIEN. AHN2.

> AFB. 5. RECONSTRUCTIE VAN HET COMPLEX AAN DE KROMME KAMP IN WAARDER, GEPROJECTEERD OP HET ACTUEEL HOOGTEBESTAND NEDERLAND (WWW.AHN.NL). DE BOER 2011.

Een goed voorbeeld is de 'Ring van Zoeterwoude', gelegen in Zoeterwoude-Rijndijk op de oeverwal van de Oude Rijn. Hier werd op basis van luchtfoto's aanvankelijk een versterking van ongeveer dezelfde vorm als de Ouden Hof vermoed. Overigens noemde men het terrein vroeger 'het hoge'. Bij archeologisch onderzoek wees Sarfatij de gedachte aan een middeleeuwse versterking van de hand met als argumenten het ontbreken van schriftelijke bronnen en het post-middeleeuwse vondstmateriaal. Het eerste is niet ongevoel voor ringgrachtenkastelen, zie Kamerik, het tweede zegt ook niet zo veel. Er heeft ter plaatse hoogstwaarschijnlijk een post-middeleeuws gebouw gestaan, maar daarvoor legt men geen wallen- en grachtenstelsel aan, dat overigens sterk lijkt op bijvoorbeeld het Rondeel in Houten, ook wat betreft de ligging tussen de overige percelen. En dan is er nog het latere kasteel Zwieten, dat op een steenworp afstand van de 'Ring' gestaan heeft. Zonder hierover in dit artikel verder uit te weiden, is mijn conclusie betreffende de Ring van Zoeterwoude de volgende: het gaat om een ringgrachtenkasteel, dat mogelijk een voorganger van het veertiende-eeuwse kasteel Zwieten is geweest. Deze eerste versterking is in de veertiende

> HUIS TER DOES, TEKENING ROELANT ROGHMAN 1646-1647. COLLECTIE NKS

eeuw verdwenen en in vergetelheid geraakt. Waarschijnlijk in de zeventiende eeuw is er op het verhoogde binnenterrein een huis of boerderij gebouwd, die vermoedelijk aan het eind van de achttiende eeuw is verdwenen. Hierna is het terrein zichtbaar geweest tot in de jaren zeventig, toen ter plaatse de Heineken-brouwerij werd gebouwd.

Een kritische blik op oude interpretaties is dus ook van belang bij het onderzoek naar ringgrachtenkastelen. Zeker nu deze complexen steeds vaker met elkaar vergeleken worden en er wordt gevraagd naar de historische context en de relatie met jongere kastelen. Over context gesproken: niet ver bij de Ring van Zoeterwoude bevonden zich de kastelen Groot-Poelgeest en Ter Does. Hoewel deze kastelen tot na de middeleeuwen hebben bestaan, kan men hier de vraag stellen of ze ontwikkeld zijn uit een ringgrachtenkasteel. De afbeelding van Groot-Poelgeest op de kaart van Floris Balthasar uit 1615, geeft bijvoorbeeld de indruk dat er rond het nog bestaande ronde kasteleiland meerdere concentrische ronde grachten aanwezig zijn geweest. Als deze kastelen inderdaad uit ringgrachtenkastelen zijn ontwikkeld, dan is het een interessante vraag waarom sommige ringgrachtenkastelen kennelijk zijn vervangen door een ander (type) kasteel, terwijl andere werden ontwikkeld tot een soort ronde kastelen. En waarom een ringgrachtenkasteel op een oeverwal?

LITERATUUR

- Besteman, J.C., 'Mottes in the Netherlands: A provisional survey and inventory', in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen & I.W.L. Moerman (red.), *Liber Castellorum; feestbundel voor J.G.N. Renaud*, (Zutphen, 1981), p. 40-59.
- Boer, P.C., de: *Archeologisch onderzoek van het omgrachte terrein de Kromme Kamp te Waarder. Een Waterburcht bedreigt?* (z.p. 2011).
- Braat, W.C., 'De Ouden-Hof te Oegstgeest', in: *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*, (Leiden, 1941), p. 94-104.
- Doesburg, J. van & P.C. de Boer, *Burchten op de bodem van de zee: Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) naar de burchten van Kuinre (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 91)*, (Amersfoort, 2001).
- Doesburg, J. van & M. van der Heiden, *Wallen en grachten aan de Wasbeeklaan: archeologische waarnemingen Warmond-Wasbeeklaan 31, najaar 2012 (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 220)*, (Amersfoort, 2013).
- Janssen, H.L., 'Tussen woning en versterking: het kasteel in de Middeleeuwen', in: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielenga & B. Olde Meierink (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland*, (Utrecht, 1996), p. 15-111.
- Lans, H.Th. v.d., 'Kasteel 'Zwieten' nabij de Hoge Rijndijk te Zoeterwoude', *Suetan* (1) (1970), p. 7-8.
- Sarfatij, H., 'Archeologisch nieuws: Zuid-Holland, Zoeterwoude', *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, (maart 1973), p. 29-31.
- Renaud, J.G.N., 'Heer Dirk's Huis van Teylingen te Warmond', in: A.G. van der Steur (red.), *Heeren en Bueren: bijdragen tot de geschiedenis van Warmond*, (Den Haag, 1969), p. 13-19.
- Spiekhou, A.G.M., 'Tussen wal en gracht: Een classificerend en vergelijkend onderzoek naar de vorm en functie van het laatmiddeleeuwse kasteelcomplex 'de Waterburcht' te Eelde', ongepubliceerde bachelorscriptie Rijksuniversiteit Groningen, (2010).
- Stöver, R.J., 'Een donjon te Warmond: De voormalige woontoren van het Huis te Warmond herontdekt?', in: *Castellogica* (1999-1), p. 369-382.
- Zonneveld, J.I.S., 'Opmerkingen naar aanleiding van een luchtfoto-geologisch onderzoek in de Rijnstreek', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 65 (1948), p. 781-791.

> AFB. 4. DE VERMOEDELIJKE MOERASMOTTE TEN OOSTEN VAN KAMERIK (MIDDEN). DUIDELIJK TE ZIEN IS HET BINNENTERREIN EN DE WAL, GOOGLE MAPS (MAART 2014).

TOT BESLUIT

Gebruik van onder meer luchtfoto's en satellietbeelden kan helpen om nog onbekende ringgrachtenkastelen letterlijk op de kaart te kunnen zetten. Hierdoor kan de tamelijk geringe kennis over dit interessante kasteeltype vergroot worden. Ook herinterpretatie van oude gegevens kan hierbij nuttig zijn.

Het is belangrijk ringgrachtenkastelen als onderling verwante versterkingen te zien, waarvan de historische en landschappelijke context, en ook hun relatie met latere kastelen, het onderwerp van studie waard is. ■

DEVER EN DE WATERPUT

UITG

Ruïne „Dever“, — LISSE

UITG. HOUTA. VERLAG. 1926.

Ruïne „Dever“, — LISSE.

Deze uit omstreeks 1905 daterende ansicht van woontoren Dever in Lisse geeft een prachtig beeld van hoe de ruïne er tot diep in de jaren zeventig van de vorige eeuw bij stond. Het is een bijzonder vreemde eend in de bijt van Nederlandse kastelen.

Zelfs Europees zijn er nauwelijks parallellen van dergelijke D-vormige vrijstaande torens. Toen in augustus 2013 de vierde Conference on Towers in Medieval Europe in Nederland werd georganiseerd, mocht dit object dan ook niet ontbreken op de excursie die voor de diverse sprekers werd georganiseerd. Daarbij ontstond ter plaatse een interessante discussie over de watervoorziening. De toren dateert uit omstreeks 1380 en was aanvankelijk vrijstaand. Het merkwaardige feit doet zich nu voor dat de toren niet over een eigen waterput beschikt of beschikte. Hoewel er op kelderniveau een oorspronkelijke doorgang naar de gracht bestond, lijkt het toch meer aannemelijk dat het drinkwater vanaf de voorburcht moest worden gehaald. Taco Hermans had in zijn dissertatie uit 2013 al geconstateerd dat dit voor meer dan driekwart van de Nederlandse woontorens het geval was. Bij Dever werd door mij geopperd dat er in de middeleeuwen misschien meer dan wij vermoeden regenwater van het dak werd opgevangen en verzameld, maar hiervoor is nooit enig bouwhistorisch bewijs gevonden. Wel weten we dat toen Arnaud Aumary in 1209 de zuid Franse stad Beziers belegerde en de bevolking vanwege watergebrek eigenlijk al te kennen had gegeven zich de

> door Rob Gruben

Rob Gruben is redactielid van K&B en eigenaar van BAAC bv

volgende dag over te willen geven, men die belofte introk nadat het die nacht hevig was gaan regenen en men weer van vers drinkwater was voorzien! Uiteindelijk viel de stad toch in handen van Aumary en werd er een vreselijk bloedbad door zijn troepen aangericht. We leren er in ieder geval uit dat het opvangen van regenwater in tijden van beleg niet ongebruikelijk was. Het mag zijn dat dit in het veel drogere Katharengedebied van Zuid-Frankrijk noodzakelijker was dan in de natte Lage Landen, maar onbekend zal het verschijnsel daarmee ook in onze contreien niet zijn geweest. Laurens Smals wist uit VOC-archiefstukken te achterhalen dat water tijdens een verre zeereis zo'n drie maanden kon worden bewaard in zogenaamde "leggers", grote watervaten van enkele honderden liters die in de regel in het ruim van het schip lagen. Men moest het water daaruit dan wel gezeefd door de tanden drinken om het ongedierte niet mee door te slikken... Bovendien was het raadzaam met de andere hand de neus dicht te knijpen vanwege de enorme stank die van het water afkwam! Zo bar zal het bij kasteelbelegeringen vast niet geweest zijn, maar het loont de moeite om bij toekomstig bouwhistorisch onderzoek aan daken en kapconstructies van burchten en kastelen onze ogen voor de mogelijkheid van wateropvang open te houden. De gegevens uit het VOC-archief hebben namelijk duidelijk gemaakt dat naast bier drinkwater in die tijd veel gewoner was dan wellicht tot dusver werd vermoed.

BOEKEN RECENSIES

> door Fred Vogelzang

G. Ulrich Grossmann, *Die Welt der Burgen. Geschichte, Architektur, Kultur* (München 2013) ISBN 978 3 406 64510 5

Grossmann is niet alleen directeur van het Duitse Nationalmuseum in Neurenberg, maar ook oprichter van het Duitse kastelenmuseum én voorzitter van het belangrijke Warburggesellschaft, een tegenhanger van de NKS. Een groot kenner dus van kastelen en die kennis heeft hij in een handzaam boekwerk bijeen willen brengen. Ondanks de ambitieuze titel beperkt hij zich tot de kastelen in het Duitstalige Europa, dus Duitsland en direct aanpalende gebieden. Hoewel Nederland niet voorkomt in dit overzichtswerk, is het voor Nederlandse kastelenliefhebbers toch zeer aan te raden.

Grossmann opent met de vaststelling, dat kastelen al eeuwen de populaire verbeelding aanspreken en dat het goed is een breder publiek op de hoogte te stellen van de nieuwste wetenschappelijke inzichten, terwijl het boek voor de al ingewijden een mooie synthese van de laatste stand van onze kennis bevat. Ondanks dat hij zich er van bewust is dat de laatste decennia kastelen vanuit een multidisciplinaire aanpak worden benaderd en dat zo'n aanpak ook noodzakelijk is, volgt hijzelf door zijn achtergrond toch de traditionele aanpak en benadert hij het verschijnsel kasteel vanuit de bouwkunde en architectuur.

Zijn boek begint uiteraard met een definitie, waarbij hij dicht blijft bij de in Nederland gehanteerde omschrijving van een gebouw dat zowel woon- als verdedigende functies heeft. Die definitie blijkt in Duitsland lange tijd te zijn beperkt door een derde eis, namelijk dat de bewoner een edelman moet zijn, maar daar is men inmiddels van afgestapt. In Nederland is dat nooit een beperking geweest, alhoewel het ook in ons land vaak wel wordt meegenomen in de definitie. Vervolgens geeft hij een kort overzicht van de functies van een burcht en hoe deze past in de historische context. Dan volgt een overzicht van de bouwkundige onderdelen van de burcht en maakt hij in twee hoofdstukken onderscheid tussen burchten in de middeleeuwen en in de nieuwere tijd. Voor Duitsland is dat mede een onderscheid in terminologie, want de latere burchten worden veel meer als Schloss aangeduid en die term komt dichtbij ons woord voor buitenplaats. Bij een Schloss staat namelijk het woongenot sterk voorop en verdwijnt de militaire functie grotendeels. Vervolgens geeft hij

inzicht in de beeldvorming rond burchten en sluit hij af met een kort historiografisch overzicht van de kastelenkunde in Duitsland. Nieuwe inzichten biedt het boek zeker: zo dateert hij de opkomst van het verschijnsel kasteel veel eerder dan tot nog toe gebruikelijk is, namelijk al in de Merovingische periode. Bovendien gaat hij langer door met het toeschrijven van een verdedigende functie aan kastelen. In Nederland zetten we de grens daarvan rond 1600, als het (mobiele) geschut zover vervolmaakt is, dat kastelen er niet meer tegen bestand blijken. Grossmann geeft terecht aan, dat het slechts een beperkte groep is die over zulk geschut beschikt en dat in meer lokale conflicten kastelen nog heel lang een belangrijke rol spelen. Bovendien mag het zwaartepunt van de oorlogsvoering dan verschuiven naar veldslagen, tot diep in de zeventiende eeuw worden kastelen nog gebruikt als uitvalsbasis of plek om zich terug te trekken. In Duitsland wordt door het bouwen van verdedigingswerken rondom het kasteel de militaire bruikbaarheid verlengd: in Nederland zien we dat enigermate bij Buren, Nederhemert en Loevestein, alle drie gelegen in het rivierengebied.

Het boek is toegankelijk geschreven en geeft veel aanzetten tot verder nadenken over het verschijnsel kasteel. Het wachten is op iemand die het aandurft wél een multidisciplinair handboek te schrijven, waarin ook de geografie, de politiek, de economie en de sociale context zijn geïntegreerd. Maar tot die tijd is dit een prima handboek!

C.M. Hogenstijn, *Een tochtje langs de Noordijken. Deventer families, hun woningen in de stad en hun buitenhuizen rond Twello* (Deventer 2012) ISBN 978 90 78994 00 8

De Noordijken is een gebied ten zuidwesten van Deventer, aan de overzijde van de IJssel. Daar maakte de auteur met zijn vader vroeger fietstochten. Veel langer daarvoor was het al een aantrekkelijk gebied voor de Deventer burgerij om te verblijven. Daar stonden dan ook diverse buitenplaatsen van belangrijke notabelfamilies. Het boekje, dat nog werd uitgegeven in het kader van het Jaar van de Buitenplaats in 2012, begint met een schets van het grondbezit dat de rijke inwoners van Deventer buiten de stad hadden. Dat was deels voortgekomen uit het feit dat de stad de bestuursmacht over het omliggende gebied had,

deels vanuit de traditie dat de burgerij buiten de stadsmuren tuinen bezat, waar niet alleen fruit en groente vandaan kwamen, maar waar men ook een aangename zondag kon doorbrengen. De auteur behandelt vervolgens een aantal belangrijke families, die regelmatig onderling verzwaagd blijken. Dat maakt het niet gemakkelijk om het overzicht te bewaren. Vooral niet omdat deze families dus zowel binnen de stadsmuren als daarbuiten huizen bezaten, die vanwege al die familieverknoppingen via erfenis en verkoop regelmatig van eigenaar of familietak wisselden. Hoewel het over het algemeen om een bestuurselite gaat, zijn er grote parallellen te trekken met de industriefamilies in het Twentse en hun buitenplaatsen. Ook in Deventer gaat het vooral om families die omhoog gekomen zijn uit de burgerij, maar dan via een carrière als jurist of predikant. Daarmee lukte het om in te trouwen in zittende Deventerfamilies en binnen enkele generaties waren de relaties met de andere regentenfamilies hecht en wijdvertakt. Dit patroon is op meer niveaus en op meer plekken in Nederland en in Europa herkenbaar. Het maakt eens te meer duidelijk dat het bekende cliché over de 'rising bourgeoisie' nietszeggend is. Er zijn altijd stijgende groepen op de maatschappelijke ladder en er is altijd 'room at the top', omdat zittende families niet zonder nieuw bloed kunnen.

W. van Zijderveld, *Het huis Killestein, zijn eigenaars en bewoners* (Lexmond 2013) ISBN 978 90 807840 5 5

Een onooglijk bultje net buiten de rivierdijk bij Lexmond is alles wat rest van het eens zo trotse huis Killestein. Door een recente dijkverzwaring is er nog minder van overgebleven. Van Zijderveld besloot de geschiedenis van dit huis te schrijven en heeft daartoe alle bekende bronnen geraadpleegd. Helaas is er op de plek zelf geen archeologisch onderzoek verricht. De locatie is een beschermde archeologische vindplaats, maar dat weerhield een lokale boer niet om de zaak eens diep om te ploegen en ook bij de aanleg van de nieuwe dijk werd er zonder pardon met zwaar materieel over de mogelijke ondergrondse resten van dit middeleeuwse huis gewalst. Een aantal bakstenen en aardewerkvondsten kon toch gered worden. Het baksteenformaat geeft helaas weinig informatie over de bouwperiode, evenmin als de schriftelijke bronnen dat doen. Het aardewerk dateert uit de

dertiende tot zestiende eeuw. Pas in de achttiende eeuw duiken er afbeeldingen op van het huis, die helaas slechts vanaf één zijde gemaakt zijn. Ondanks deze handicaps is een schaalmodel van het huis gemaakt, dat noodzakelijkerwijs nogal wat onzekerheden bevat, maar iets laat zien van een woontoren met boerderij, waaraan later uitbreidingen zijn aangebracht. Het geheel was omgracht en over de gracht lijkt een vaste brug te hebben gelegen. Uit de veertiende eeuw zijn wat beleningen bekend, maar de spannende verhalen beginnen pas later. Het huis werd bewoond door de familie Killestein en daarna door de Van den Bouchorst, die hoge functies bekleedden. Vervolgens werd het huis verhuurd, maar huurder Otto van Glabecq werd tijdens een vechtpartij door een dronken buurman vermoord. Daarna volgde allerlei gedoe met testamenten en boedels totdat een Govert De Bruijn, die in Indië schatrijk was geworden, het huis overnam. Deze Govert bleek echter zijn voormalige werkgever de VOC te hebben opgelicht en moest asiel zoeken in Vianen om arrestatie te voorkomen. De bewoners die na Govert Killestein als domicilie kozen, zijn al evenzeer onderwerp van smakelijke anekdotes. Het einde van het huis werd niet zozeer ingeleid door de financieel onverantwoorde levenswijze van zijn bewoners, maar door de natuur: het wassende water maakte het steeds moeilijker om droge voeten te houden en tastte de fundering aan. Ergens in de jaren na 1804 moet het gebouw zijn gesloopt. Daar houdt al even abrupt het boek op. Veel onderzoek, veel gegevens, maar een iets strakkere structuur en een inbedding in een breder kader hadden de lezer net iets meer houvast gegeven en het huis geplaatst in zijn geschiedenis. Maar dat is vaak de makke van dit soort monografieën. Misschien komt dat ook omdat de auteurs zich sterk concentreren op dat ene object en daarmee uit het oog verliezen, dat een huis of een familie niet in een vacuüm bestaat.

Op de foto:

"Sinds de 14^e eeuw werd Slot Well, markering langs de Maas, bewoond door de familie van Malsen. Het heeft vele oorlogen doorstaan. Tijdens de Franse oorlog is zelfs de linkerkant van het kasteel afgebroken. In de 19 eeuw werd dit gedeelte weer aangebouwd door toenmalig eigenaar Baron Slingerland. Daarom zie je nu een middeleeuwse toren met een neo-middeleeuws zijgedeelte."

"In 2001 heb ik het kasteel gekocht en grondig gerestaureerd. Het is een bijzonder bezit, zodra je de poort doorrijdt, word je betoverd. De entree is prachtig, maar toch knus."

Precies dát is de kracht van Slot Well. Dikke muren, kantelen, grachten, een ophaalbrug, en toch een behaaglijke woonomgeving, met koetshuis. Ook heel bijzonder is het dubbele grachtenstelsel, onderhand zeldzaam in ons land."

"Op de foto zit ik in de salon, het mooiste gedeelte van het huis. Compleet met een prachtige schouw en een interieur dat past bij de stijl van het monument. Zelfs het behang is eeuwenoud en monumentaal."

Dhr. E. Schermerhorn,
eigenaar en ondernemer

Donatus
verzekert
vertrouwd
sinds 1852

Monumenten worden met veel zorg omgeven door hun eigenaren en beheerders. Dat is belangrijk en nodig. Net als het kiezen van de juiste verzekering. Al sinds 1852 heeft Donatus ervaring in het verzekeren van monumentale kerken en gebouwen. Als onderlinge maatschappij werken wij zonder winstoogmerk. Wij hebben dan ook geen klanten, maar leden. Maak vrijblijvend kennis met Donatus. Onze expertise zal u verbazen en verrassen, evenals onze jaarlijkse premierestitutie.

Donatus

Dé kerken- en monumentenverzekeraar

www.donatus.nl tel. 073 - 5221700